

Зоран Б. Кинђић¹
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука,
Одељење за новинарство и комуникалогију
Београд (Србија)

323.1(=163.41)
94(497.11"1389":316.752
Оригинални научни рад
Примљен 11/07/2024
Измењен 31/10/2024
Прихваћен 31/10/2024
doi: [10.5937/socpreg58-52126](https://doi.org/10.5937/socpreg58-52126)

КОСОВСКИ ЗАВЕТ²

Сажетак: Један од најважнијих конституената српског идентитета је предање о Косовском боју. Ослањајући се на Елијадеово разликовање светог и профаног, аутор тврди да за српски народ Косово представља свети простор, Видовдан свето време, а Косовско предање сакрални текст. Захваљујући проливној крви српских витезова, мученика за одбрану православне вере и отаџбине, предео Косова преображен је у свети простор. Видовдан је непролазни дан српске историје, јер је тада кнез Лазар, у име целокупног народа, доказао опредељеност Срба за Царство небеско. Косовски завет је утемељен на претходном Светосавском завету. Намера Св. Саве и Св. Симеона Миротичивог била је да од Срба начине изабрани народ. Косовски завет је идејно осмислио Данило III, убрзо после Косовске битке, а народно епско песништво је том идеологијом прожело српски народ. Захваљујући њој српски народ је, иако лишен државе, успео да сачува властити идентитет.

Кључне речи: Косовски завет, Видовдан, Св. кнез Лазар, Царство небеско, свето

УВОД

Један од најважнијих конституената српског идентитета свакако је предање о Косовском боју. Иако поједини историчари сматрају да је Маричка битка много више од Косовског боја одредила историјску судбину не само српских земаља него и читавог Балкана (Ostrogorsky, 1993, str. 502), у свести српског народа ова битка, чији је исход упитан, попримила је такав значај, да се чак и историјско време дели на период пре и после Косовске битке, а наша епска поезија на преткосовски, косовски и покосовски циклус.³ За разлику од неких значајних историјских дешавања која тек повремено буде пажњу најшире публике, а углавном су у жижи пажње само појединих

¹ zoran.kindjic@fpn.bg.ac.rs; orcid.org/0000-0002-2442-6941

² Текст је настао у оквиру истраживања које је спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије на пројекту FSITC 1561: Формирање српског идентитета и теоријске контроверзе о покушајима његове деконструкције.

³ „Резултати данашње историографије знатно се разликују од погледа хришћанских и турских хроничара који занемарују марички сукоб а сву пажњу усредсређују на косовску битку.“ Сама чињеница да је у боју на Косову страдао султан Мурат, да су обе војске претрпеле изузетно

историографа, предање о боју на Косову пољу, који се одиграо на Видовдан 1389, не бледи, упркос настојању страних завојевача да посредством домаћих политичких и интелектуалних колабораната измене свест српског народа. Оно је у основи не само уметничког и књижевног стваралаштва него је често било од пресудног значаја како при доношењу важних политичких одлука тако и у нашем суочавању са различитим животним изазовима. У настојању да се пронађе дубљи смисао онога што се одиграло на Косову пољу 1389, као и да се осмисле последице тог судбоносног боја, у нашој култури коришћени су различити називи, тако да се Косовско предање именује и „Косовским заветом, Косовским култом, Косовским опредељењем, Косовским митом, Косовском легендом, Видовданском идејом, Видовданским култом, Видовданском етиком“ (Ковић, 2023, стр. 40).⁴

Иако се неке може учинити да нема велике разлике у томе који назив користимо, одлука о називу често открива и перспективу из које неко приступа Косовском предању. Наиме, мада се садржина онога што означавају различити називи у великој мери подудара, није небитно за који ћемо се од њих определити. Идеалтипски посматрано, онај ко говори о Косовској легенди најчешће заузима становиште критичког историчара који сматра да је неопходно разрачунати се са романтичарско-митолошким представама које су се укорениле у свести српског народа.⁵ Иако је такво становиште у извесној мери оправдано, будући да онај ко га заступа настоји да допре до историјске истине, оно зарад претензије на утврђивање објективних чињеница занемарује значај који је Косовско предање имало за многе генерације, поготово током вишевековног робовања под страним окупаторима. Оно што је речено за Косовску легенду у великој мери важи и за назив Косовски мит. Они који следе просветитељску парадигму по правилу потцењивачки гледају на мит, уверени да је истина резервисана само за сферу науке. Према њима, неопходно је разрачунати се са митским наслеђем, које нам наводно само штети при доношењу важних политичких одлука, које би морале бити донете рационално, хладне главе, без уплива емоција. Додуше, има и оних који мит вреднују као непресушно врело уметничког стварања, који уметничку истину сматрају вишом од хладне научне истине, те из њихове перспективе Косовски мит представља темељ српског идентитета. Према њима, није од неког већег значаја да ли је заиста било Кнежеве вечере, да ли је Вук Бранковић издао Лазара, да ли је постојао Милош Обилић.⁶ Наиме, сложени митски модел, који се постепено уобличавао током времена, а у чијем темељу је архетипски

велике губитке, „издваја косовски бој од осталих, ранијих и каснијих хришћанско-турских сукоба“ (Mihaljčić, 1989b, стр. 229–230).

⁴ Поменимо и називе „Косовска мисао“ (Andrić, 1997, стр. 22), „Видовданска свест“ (Sekulić, 2023, стр. 18) и „Косовска свијест“. Она се „спонтано уздигла“ као свенародна реакција на неподношљивост ропства под Турцима, и до данашњих дана је „остала парадигма истинитости нашег свеколиког покосовског бивања“ (Koprivica, 2020, стр. 911).

⁵ Српска критичка историографија формирала се управо у преиспитивању Косовског епског наслеђа (уп. Ćirković, 2007, стр. 98–100).

⁶ „Оно што народну поезију о Косовском боју чини 'истинитом' није толико верно приказивање онога што се стварно збило, колико њена способност да изрази дубље увиде универзалног карактера“ (Deretić, 2014, стр. 252).

образац, толико се урезао у свест српског народа, толико је образовао, васпитавао и надахњивао бројне генерације, да га напросто не смемо доводити у питање уколико не желимо да раслабимо властити национални идентитет.⁷

Они пак који користе назив Видовданска идеја (Ђурић, 1997, str. 68; Sekulić, 2023, str. 16), или Косовска мисао (Andrić, 1997, str. 22) склони су да Косовско предање посматрају превасходно из философске и културолошке перспективе. За њих идеја, без обзира на то да ли је рођена из народне душе или се у нашу свест спустила са небеских висина, није пука апстрактна мисаона творевина, већ нешто живо, оно што обликује биће народа.⁸ Они којима је близак назив Видовданска етика (Ђурић, 1988) сматрају да Лазарево суочавање са избором да ли ће се определити за Царство небеско или за земаљско царство није једнократно, већ се пред таквом дилемом, увек изнова, налази свако од нас. Наше опредељење зависи од тога које су вредности за нас доминантне, да ли су то етичке и духовне вредности или материјалистичке, хедонистичке, виталне. Назив Косовско опредељење упућује на судбоносну личну и колективну одлуку, па га је самим тим могуће користити у различитим контекстима. Управо стога он је био нарочито погодан у време владавине комунистичке идеологије, која је била непријатељски расположена према свему ономе што је имало религиозни призвук.⁹

У називима Косовски култ и Видовдански култ присутна је наглашена религиозна димензија. Док они који су критични према термину *култ* сматрају да је непримерено придавати сакралну димензију Косовском предању, они којима је религиозни поглед на свет близак склони су да негују култ Св. кнеза Лазара и српских витезова, и величају њихово опредељење за Царство небеско. Док је за једне кнез Лазар само мудар државник, неустрашиви јунак и велики борац за слободу, за друге је он великомученик који с правом, као светитељ, има свој култ. Према њима, српска култура почива у великој мери управо на Видовданском култу.

Од свих назива који се користе, назив Косовски завет, који иначе постаје све доминантнији када се говори о Косовском предању, има најизразитију религиозну димензију, будући да сам термин *завет* садржи упућивање на оно што је свето, како на свети савез са Богом тако и на заклетву да ће се он поштовати. Пошто се наш народ, лишен државе, изложен осмишљеним пројектима исламизовања и унијаћења, одржао захваљујући Српској православној цркви, коришћење назива Косовски завет чини се најпримеренијим. Уосталом, он је одмах након Косовског боја уобличен у оквиру Цркве, као начин да се осмисли оно што се недавно десило и да се будућим генерацијама понуди образац понашања и разлог самопоштовања у условима потлачености.

Пре него што се усредсредимо на тумачење Косовског завета, осврнимо се укратко на питање саме Косовске битке, која је по многима кључни догађај српске историје. Оно што је неоспорно јесте то да су се на Косову пољу сукобиле српска и

⁷ Из антрополошке перспективе може се закључити не само да је мит „саставни део свих култура“ него и да се он „стално обнавља“. Мит „врши функцију *sui generis*, тесно повезану с природом традиције и континуитетом културе“ (Malinowski, 1971, str. 126).

⁸ „Светосавска идеја-сила и видовданска идеја-сила постала су два најпресуднија стваралачка импулса наше историје“ (Ђурић, 1997, str. 270).

⁹ Према Зорану Мишићу, Косовско опредељење је одговор „на питање о смислу човековог постојања“. Оно „премашује границе националног мита“, те се као „највиши етички принцип“ несумњиво „придружује највишим творевинама људског духа“ (Мишић, 2016, str. 428–429).

турска војска, као и да су ту живот изгубила оба владара, султан Мурат и кнез Лазар. Упркос извештајима савременика о том боју, као и каснијим тумачењима, све остало што је у вези са том битком је несигурно, од питања победника до начина на који су страдала оба владара. Занимљиво је да најстарији историјски извори не говоре о српском поразу. Штавише, упркос недоумицама, бар судећи по некима од њих, чак се сматрало да су Срби извојевали победу, пре свега зато што се турска војска повукла са попришта битке, што је у средњем веку тумачено као нечији пораз. Додуше, вероватно је разлог турског повлачења била Бајазитова одлука да што држим враћањем у Брусу осигура владарски престо, али погибију султана и повлачење турске војске многи су схватили као турски пораз, што је био повод за славље у више европских држава. У посланици општини Трогир краљ Твртко, да би ојачао властиту политичку позицију и допринео свом угледу, хвали се својом победом, не помињући уопште кнеза Лазара, иако се његов одред, који је предводио Влатко Вуковић, ставио под команду кнеза Лазара.¹⁰ Реалније је ипак претпоставити да је битка завршена нерешено, што се може наслутити из речи летописца Данила III, који каже да је сукоб престао пошто су обе стране биле исцрпљене и изнемогле (Mihaljčić, 1989a, str. 134). Први извор који говори о српском поразу је спис Константина Философа (Constantine the Philosopher, 1989, str. 84–85). Ако након окончања битке чак ни самим учесницима није био сасвим јасан њен исход, а поготово њене далекосежне последице, ускоро се показало да је наводна српска победа заправо била Пирова победа, будући да Србија, због погибије мноштва својих ратника, више није била у стању да се одупре турским освајањима. Хагиограф деспота Стефана Лазаревића, неколико деценија након Косовске битке, схватио је да се она може означити као српски пораз, јер српске земље нису могле да се довољно брзо опораве од последица те битке. Док је за Турску Косовски бој, упркос погибији султана Мурата, био само једна од мноштва битака, за Србе је Косово поље место на коме су страдали најбољи српски синови, место које је натопљено мученичком крвљу, поприште са којег су се у више сфере вазнели они који су живот дали за веру и отачаство.

¹⁰ „Фирентинска општина је честитала Твртку победу о којој су *одавно* стизали гласови и писма *многих* људи.“ Осим места на коме се одиграо бој, у писму се наводи „Видовдан као дан битке“, као и начин на који су дванаесторица „заверених ратника“ успела да продру до Муратовог шатора, што је омогућило једном од њих да погуби Мурата (Mihaljčić, 1989a, str. 117). У *Похвали кнезу Лазару*, делу насталом између 1390. и 1393. године, каже се да кнез Лазар и српски витезови, захваљујући молитвама Св. Симеона и Св. Саве, „светлу победу показаше“ (Radojičić, 1960, str. 120), што поједини тумачи наводе као аргумент у прилог српској војничкој победи. Међутим, Трифуновић сматра да те речи треба тумачити само у смислу духовне, не и војничке победе. Према њему, управо атрибут „светла“ указује на то да није реч о земаљској победи. Као што је мученички венац „светлији од сјаја сунчаног“, тако је светла победа духовне природе (Trifunović, 1968, str. 35–36).

О СВЕТОМ, ИЗАБРАНОСТИ И ЗАВЕТУ

У свести српског народа Косовски бој попримио је несамерљив значај, те се вековима свачије понашање премеравало по томе да ли је спреман да се жртвује за опште добро или је склон кукавичлуку, изневеравању, издаји. У складу са Елијадеовим позитивним вредновањем мита и његовим разликовањем светог и профаног (Eliade, 2004, str. 11–83), с правом се може рећи да „у традицијском контексту Косово (као *свѣтѣи ѣростѣор*) и Видовдан (као *свѣтѣо време*)“ имају „централни значај за српски етнос“ (Todorović, 2015, str. 248–249). И као што је Косово „синоним за *свѣтѣи ѣростѣор*“, тако је „универзални језик косовског мита синоним за *сакрални ѣкскѣи* од суштинског значаја“ (Todorović, 2015, str. 280). На том трагу су и речи Матије Бећковића: „Косово је једино поље, а остало су пољане. Косовска битка је једина битка која траје вековима, а остало су туче.“

Насупрот секуларном схватању хомогености и једноличности простора и времена, за митски и религиозни начин мишљења „постоје делови простора који су квалитативно различити од других“ (Eliade, 2004, str. 19), баш као што постоји и квалитативно, згуснуто време, које се суштински разликује од квантитативног времена. Оно што чини да су неки делови простора и сегменти времена привилеговани, да добијају статус светог простора и времена, јесте продор трансценденције у сферу иманенције. Ако бисмо дистинкцију светог и профаног применили на Косовско предање, није тешко закључити да територија Косова и Метохије, првенствено Косово поље, за Србе представља свети простор, управо зато што се ту одиграла судбоносна битка. Иако је на том простору и пре Видовдана 1389. било важних битака у којима су учествовали Срби (Немањина победа код Пантина над удруженим снагама своје браће и Византије), као што их је било и касније (сукоб војски деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, те битка између хришћанских снага под командом Јанка Хуњадија и турске војске 1448. године), управо проливена крв српских витезова за крст часни и слободу златну преобразила је обични предео у свету земљу. Од светих душа српских витезова великомученика „освећена су тела њихова, а од светих тела њихових освећена је сва Косовска земља“ (Nikolaj, 2013, str. 16). У стихири кнезу Лазару каже се да на месту Лазареве погибије многи од верних „видевше јако стоп огњани, от земље до небес досеждушти“ (Trifunović, 1968, str. 415). Виђење стуба нетварне светлости познат је феномен не само у православљу него и у другим духовним традицијама. Он сведочи о вези наднебеске и земаљске сфере, између осталог и о томе да се света душа са земље узнела у небеске сфере. Према Елијадеу, тај светлосни стуб не само што повезује различите нивое универзума, него такође омогућава да се лоцира сâм пупак света. „У митској космологији то место је у средини света и истовремено у средишту жртвеног простора, које по вертикали обележава жртвени стубац као осовина, axis mundi“ (Loma, 2002, str. 151).

Као што је у нашој традицији Косово поље, попут Јерусалима за Јевреје или Арарата за Јермене, средишња тачка српског пребивања на земљи, наш духовни завичај, свето место које нам вековима служи као непролазни морални и духовни оријентир, тако је и Видовдан непролазни дан српске историје. Иако је празновање Св. Вита карактеристично данас само за римокатоличку средину, овог свеца су „празновали

и Срби у најранијем раздобљу свог хришћанства“ (Loma, 2002, str. 202). Захваљујући томе што је код Хрвата и Срба дошло до трансформације његовог имена Вит у Вид,¹¹ из самог назива празника извучене су далекосежне поетско-мисаоне консеквенце. Наиме, будући да то име упућује како на виђење тако и на видање (исцељење),¹² Видовдан 1389. године омогућио је и увек изнова омогућава духовно сагледавање и очишћење/исцељење огреховљеног српског националног бића. Видовдан у самом свом имену сугерише да је тај дан несвакидашњи, да он открива, обелодањује свачију суштину. У небеској светлости тог непролазног дана духовним очима могуће је сагледати смисао не само појединачних људских живота него и целокупне српске, па можда и светске историје.¹³ Посматрано из духовне перспективе, Видовдан 1389. најзначајнији је дан српске историје. Најзначајнији не због тога што представља трагичан прекид дотадашње српске историје, већ због тога што је то најсветији дан српске историје. Подсетивши да је Косово „највећа гробница хришћанских мученика, погинулих за један дан“, Св. Николај Српски истиче: „И као што свечари славе дан смрти свога свеца, тако цео српски народ светкује и прославља Видовдан.“ Онима који тај дан тумаче као дан пропасти и таме, који сматрају да нас је пораз на Косову уназадио, Св. Николај Српски одговара да Видовдан није ноћ, већ Дан, да нас је управо оно што се одиграло тог дана „учинило великим народом“. Иако је Косово „наша народна Голгота“, оно је „у исто време наше народно васкрсење, духовно и морално“ (Nikolaj, 2013, str. 15–16). Пошто су тог дана мученички венац стекли бројни српски витезови, из фактичке низине Косово поље се узнело у духовне висине. Отуда за Србе „Видовдан није низина него висина“ (Nikolaj, 2013, str. 75). Ономе ко се уздигне до те висине биће прегледна читава српска историја, схватиће да је Лазарево опредељење за Царство небеско, „извршено у име целог народа, (...) најјачи израз свеукупног смисла наше историје и њена регулативна идеја“ (Nikolaj, 2013, str. 48), да смо „народ који је утемељио свој идентитет у заједничкој завјетној жртви на Пољу Косову“ (Šijaković, 2011, str. 338).¹⁴

И као што се тог дана свако од учесника боја показао у правом светлу, будући да је свачија суштина изашла на видело, тако је однос према Видовдану и данас критеријум сагледавања нечијег бића. Они који с подсмехом гледају на тај дан, уверени да је, да бисмо живели као сав нормалан свет, неопходно демитологизовање Косовског мита, показују да су им важније материјалне од духовних вредности, да нису чврсто утемељени у српском националном бићу. Онај пак ко не заборавља оно што се

¹¹ Додуше, има оних који сматрају да су хришћани древни пагански култ Световида, словенског бога светлости, обиља и рата, настојали да потисну, на основу сличности имена, прослављањем празника хришћанског мученика Св. Вита (Popović, 2007, str. 75–84).

¹² За разлику од европских обичаја везаних за слављење Свентовита, код Срба се обичаји везани за Видовдан „већим делом своде на етимолошку магију (веза са *виданем* и *видом*), а има и таквих веровања која су изведена из историјског значаја Видовдана 1389.“ (Loma, 2002, str. 203).

¹³ Митрополит Амфилохије противставља видовдански духовни увид духовном слепилу надмених научника: „Видовдане, мој очињи виде / Тобом видим што слепци не виде / Видим Лаза небом обасјана / И у њему зору новог дана“ (Amfilohije, 2007, str. 114).

¹⁴ О важности Боја на Косову за национални идентитет Срба и доживљају Косова као „свете земље“ види: Smith, 2008, p. 222; Smith, 1999, p. 155. У српском заветном односу према Косову спојени су „мит о 'светој земљи' и мит о 'изабраном народу'“ (Šljukić, 2011, str. 39).

одиграло тог дана, ко се сећа духовног подвига српских витезова, увек на уму има Његошеву опомену: „су чим ћете изаћ пред Милоша и пред друге српске витезове“ (Његош, 1963, стр. 25), те осетивши се недостојним у поређењу са њима, настоји да покајањем и верношћу Косовском завету преобрази своју палу природу.

Иако је садржај Косовског мита, који се постепено изграђивао, у потпуности, са свим детаљима, уобличен тек у 18. веку (Реџер, 1976, стр. 163), он је још у свом зачетку попримио карактер сакралног текста. Није тешко уочити да збивања уочи и у оквиру Косовске битке подсећају на јеванђелску приповест о Христовом страдању. Кнежева вечера одговара Тајној вечери, Вукова издаја Јудиној, Лазарево жртвовање за свој народ Христовом жртвовању за читав свет. И као што се привидан Христов пораз на крсту претворио у духовни тријумф Његовим васкрсењем, тако је и Лазарево великомученичко страдање било предуслов не само да он и његови витезови понесу венце духовних победника него и да се српски народ, пролазећи вековима „кроз огањ и воду“ (Ps. 65, 12), трпљењем окајавајући грехе, духовно препороди и спреман дочека будућа искушења.

Лазарево опредељење за Царство небеско почива на претходном Савином опредељењу. Оно што је било Растково лично опредељење, због којег је и одбегло од куће на Свету гору, прерасло је у општеномодно опредељење захваљујући настојању Св. Саве и Св. Симеона Мироточивог да од свог народа начине изабрани народ. Због значаја који Св. Сава има за српски народ, Доментијан га пореди са Мојсијем. Штавише, он га чак, као новог законодавца и духовног вођу Срба, уздиже изнад Мојсија. Не само зато што као богоносац, као „стан самога Господа“, беше савршенији од старозаветног боговидца Мојсија, него Св. Сава „приведе Господу савршен народ“ и настани се у Новом Јерусалиму (Domentijan, 1988, стр. 209–215). За разлику од Мојсијевих духовно слепих сународника, деца Савиног отачаства, пригрливши Христа, као део новог Израиља, посташе чувари завета/савеза. Без обзира на сва пострања и духовне падове, Срби су од тада па све до данас заветни народ.

Иако људски ум није у стању да докучи разлоге нечије изабраности, па му се стога често чини да је избор безразложан, нема сумње да морално и духовно стање родоначелника утиче на Божији однос према његовим потомцима и сународницима. Ако се присетимо старозаветних праведника као што су Ноје, Авраам, Исак, Јаков, Јосиф, Мојсије, Давид, јасно је да су они стекли Божију наклоност због својих моралних и духовних квалитета. Бог својим миљеницима обећава да их никада неће заборавити нити изневерити, наравно под условом да му остану верни, да љубављу одговоре на Његову љубав. На гори Синај Мојсије се сучио са Богом лице у лице. Управо на овој светој гори, која се тресла од удара громава, која је подрхтавала од Божијег присуства, Мојсије је у име јеврејског народа, који је страховао да не буде спаљен божанским огњем, да не помре од гласа Божијег (2. Мојс. 5, 25), склопио савез са Јахвеом, добивши притом таблице са десет Божијих заповести. Вративши се са горе, Мојсије своје сународнике опомиње да су сада, а и убудуће, због своје изабраности, дужни да буду свети народ. Немају разлог да сматрају да су због неког свог квалитета заслужили тај статус. Бог им је показао нарочиту милост због тога што Он „држи заклетву којом се заклео“ (5. Мојс. 7, 8) њиховим праоцима. Тај савез са Богом запечаћен је крвљу жртвованих животиња, којом је покропљен жртвеник и

сам јеврејски народ (2. Мојс. 24, 3–8). Упркос свечаној заклетви, током своје историје јеврејски народ често је бивао тврдоврат и непослушан, склон одступању од заветних обавеза. Но када је наступила пуноћа времена, успостављен је нови савез, овог пута Бога са Новим Израиљем, потенцијално читавим човечанством, који је овог пута запечаћен нечим најсветијим – крвљу самог Сина Божијег.

Доментијаново истицање српског народа као Новог Израиља не значи ексклузивност, не значи да и други народи не могу постати изабрани. Наш небески Отац, наиме, позива сваког појединца и сваки народ да успостави присан однос са Њим, а од слободне одлуке сваког појединца и народа зависи да ли ће се на тај позив одазвати. Као у причи о надничарима који су се у различито доба дана одазивали на позив да раде у Божијем винограду (Mt. 20, 1–7), тако Бог и појединцима и народима оставља могућност да се у своје време, сходно ситуацији у којој се налазе, одазову на позив, уз сугестију онима који су већ задобили статус изабраности да с љубављу прихвате новопридошле. Уосталом, сходно Христовим речима да се од оног ко је више обдарен више и очекује, као и да ће евентуална казна за изневеравање дужности према Богу бити сразмерна нечијем знању (Lk. 12, 47–48), следи да је изабраност много више обавеза него привилегија. Као што показује историја јеврејског народа, изабрани народ због својих грехова страда више од оног који није успоставио савез са Богом. Смисао изабраности није у томе да се влада над другима, како то уображавају неки који на старозаветни или пагански начин тумаче изабраност, већ да се Богу и ближњима служи. Иако ће о томе касније бити више речи, укажимо овде на чињеницу да ће Косовски завет, којим је обновљен Светосавски завет, такође бити запечаћен крвљу – овог пута српских мученика, проливеном на Косову ради одбране православне вере и отаџбине.

На сабору у Жичи српски народ је утврдио савез са Богом, одредивши се да постане заветни народ. И као што је Мојсије предочио јеврејском народу како позитивне последице датог завета, тако и негативне уколико се огрешу о верност Богу (3. Мојс. 26; 5. Мојс. 28), дакле и „благослов и проклетство“ (5. Мојс. 30, 19), тако је и Св. Сава учинио обративши се тада узвишеним тоном присутном српском народу. Захваљујући здруженом напору Св. Саве, Св. Симеона Мироточивог и Св. Стефана Првовенчаног, српска средњовековна држава имала је сакралну основу. Не само што су је утемељили свеци, него је њена верност високим Христовим начелима чувана захваљујући светородној династији Немањића. Сваком владару немањићке династије, без обзира на људске слабости, узор је био Св. Симеон Мироточиви.¹⁵ Према Николајевом мишљењу, распад српске средњовековне државе настао је услед нагомиланих грехова српске властеле.¹⁶ Да би се душа српског народа, угрожена духом

¹⁵ Он је поистовећиван са Јаковом, кога је Јахве прогласио „за Израиља – оца изабраног народа“. Преносом његових моштију у Србију не само што долази до окончања грађанског рата него се, захваљујући његовој присутности, благодат изливала на српску земљу. Као владар, монах и светитељ, Св. Симеон је „заштитник државе и цркве“ (Marjanović Dušanić, 1997, стр. 192–193). Иако је преовладао идеолошки модел да је Немања узор владарима, а Сава архиепископима, војници су имали утисак да их обојица подржавају у биткама: „Видесмо Светога Симеона и Светога Саву пред нама у пуку како језде на коњима“ (Teodosije, 1984, стр. 249).

¹⁶ У тражењу разлога пропасти српске државе грешност властеле, која се, не водећи рачуна о општем добру, борила за себичне партикуларне интересе, временом је чак предимензионирана у

саможивости српске властеле, обновила и препородила, било је неопходно да Срби искусе вековно ропство, баш као јеврејски народ у Египту (Nikolaj, 1996, str. 261).

Постоји готово општеприхваћена сагласност да је Косовски завет утемељен на ранијем Светосавском завету, штавише да је он његова логична последица. Истакавши да се српски народ, предвођен Св. кнезом Лазаром, „определио за царство небеско и за свенародну жртву за њега“, ава Јустин констатује да је ова одлука и жртва „предодређена светосавским духом“. Наиме, „Косовско Еванђеље није ништа друго до светосавско Еванђеље продужено кроз векове“ (Justin, 2001, str. 252). Према Жарку Видовићу, тајна српске историје „јесте тајна Христа, Светог Саве, Светосавског завета датог на Жичком сабору, а потврђеног и Заветом Косовским“ (Vidović, 2009, str. 45). Иако нерелигиозни Срби углавном нису свесни светосавског темеља српске духовности, чак и њима је познат значај Косовског опредељења, без обзира на то како се односе према њему. Српско духовно опредељење за Царство небеско испољило се наиме „најпотпуније и историјски највидљивије кроз пресудно морално опредељење, пројављено у пресудној историјској бици на Косову пољу, на Видовдан 1389. године“ (Jevtić, 1992, str. 245). Уверен да је Косовски завет „у српску историју и српско народно биће једном за свагда уткани Нови завјет у свој својој пуноћи“, митрополит Амфилохије истиче да „сва историја српског народа до наших дана може бити схваћена исправно само у свјетлости Косовског завјета као пуноће Светосавља“ (Amfilohije, 2009, str. 371).

Иако неки погрешно сматрају да је Косовски мит уобличен тек у 19. веку, у време романтизма, нема сумње да је сам Косовски завет идејно осмишљен убрзо после Косовског боја, у крилу Цркве, да би након што су га присвојили народни певачи, постао најдрагоценије српско културно благо. Свакако није случајно што је Св. кнезу Лазару посвећено највише култних списа. Од десет култних списа насталих између 1389. и 1420. године, најзначајнији је онај Данила III, за кога је с правом речено да је „најпотпунији и најснажнији идеолог Косовске битке и небеског царства“ (Kašanin, 2002, str. 264). У *Слову о кнезу Лазару*, у оквиру кога аутор уобличава драмску радњу која се одиграва пре боја и врхуни у дијалогу између Кнеза и његових витезова, јасно је изражена идеја Косовског завета. Без намере да предстојећи бој прикаже у повољнијем светлу него што јесте, кнез Лазар својим витезовима, након што их је подсетио на сва добротинства која им је подарио Господ, не само што каже оно што су истицале готово све војсковође током историје: „Јер боља нам је смрт у подвигу, неголи живот у срамоти“, него уз то додаје: „Назовимо се војницима Христовим, страдалницима побожности, упишимо се у књиге живота, не поштедимо тела наша у борењу, да бисмо (...) светле венце примили“. Витезови, захвални за све што од Бога и Лазара примише, истичу спремност да зарад одбране вере и отачаства понесу, ако

тој мери да се причало како су „српски витезови пред одлазак у бој ујахивали у цркву на коњима и набадали нафору на копља: зато их је Бог казнио, те су сви изгнули“ (Loma, 2002, str. 147). Ако се присетимо сукобљавања међу самим Немањићима око престола, не чуди што Његош не штеди ни српске владаре: „Бог се драги на Србе разљути / за њихова смртна сагрешења. / Наши цари закон погазише, / почеше се крвнички гонити, / један другом вадит очи живе“. Имајући у виду да се након смрти цара Душана српска властела превасходно бринула само о остваривању својих парцијалних интереса, а не и о општенародном добру, Његош резигнирано пева: „Великаши, проклете им душе, на комате раздробиле царство“ (Njegoš, 1963, str. 31).

је потребно, мученички венац: „Умрећемо да увек живи будемо. Принећемо себе Богу као живу жртву, (...) да живописан узор другима будемо“. Истакавши да се не би удостојили блаженства ако би мислили на страх и пролазност, они исказују спремност да се прославе као Христови војници. Јединство заветне заједнице нарочито се испољава у речима које им приписује Данило III: „Ми смо налик на једно људско биће и гроб нека нам један буде, и једно поље пут нашу са костима узме, да би нас едемска села у сјају дочекала.“ Након узвишених речи и узајамног бодрења да истрају на саможртвеном путу Христовом, сви се заједно причестише, те тако духовно спремни дочекаше битку (Mihaljčić, 1989a, str. 256–257).

Исти заветни дух који је присутан како у *Слову о кнезу Лазару* тако и у другим култним списима, изражава и народни певач, што не чуди ако се зна да се народна епска поезија идејно зачала у црквеним портама. У чувеној песми *Пројасиј царсџива срџској* каже се да је Богородица, посредством Св. Илије, „од светиње – од Јерусалима“ цару Лазару послала поруку са питањем којем ће се приволети царству: Небескоме или земаљском. Свестан далекосежности одлуке на питање које је упућено из небеског Јерусалима, кнез Лазар, добро промисливши о ономе што је добро не само за његову него и за народну душу, закључује: „Земаљско је за малена царство, а небеско увек и довека“ (Ђурић, 1987, str. 265). Уместо да се усредсреди првенствено на опремање војске и детаљну разраду ратне тактике, он се посвећује изградњи цркве у којој ће причестити војску и с њом кренути у судбоносни бој против Турака. Сам тај чин сведочи да је за њега духовна припрема значајнија од војничке (Deretić, 2014, str. 256–259). У песми *Зигање Раванице* чак му Милош Обилић, који је узор јунаштва али не и најдубљег духовног увида, замера што се у време опасности од турске најезде бави подизањем цркве, уместо да се брине о одбрани земаљског царства. Свакако није случајно што се у песми *Пројасиј царсџива срџској* каже да је Лазар сачинио темељ те цркве „од чисте свиле и скерлета“. Избор меког, скупоценог материјала за темељ сугерише Лазареву опредељеност за неземаљску сферу, на то да је истински дом сваког Србина заправо небеска Србија. А до ње се најлакше доспева управо верношћу Косовском завету, спремношћу да се уграде властите кости у темељ земаљске отаџбине. Народни певач, у складу са предањем о издаји Вука Бранковића, каже да је после почетних успеха српске војске та издаја омогућила Турцима да надвладају. Број изгинуле српске војске је карактеристичан: „седамдесет и седам иљада“ (Ђурић, 1987, str. 210–211, 266–267). Будући да број седам симболизује светост, а седамдесет седам потпуност (Mt. 18, 21–22; Lk. 17, 4), седамдесет седам хиљада страдалих уједно означава и небеско савршенство страдалих и потпуно изгинуће српске војске.¹⁷

¹⁷ Док је у овој песми нагласак на потпуном страдању српске војске, што заправо не одговара истини, јер су се, бар према речима краља Твртка, босанске снаге на челу са Влатком Вуковићем вратиле назад, и то са малим губицима, а и снаге Вука Бранковића су у приличној мери биле очуване, у песми у којој српске уходе говоре о турској војсци њена бројчаност се пренаглашава: „Сви ми да се у со претворимо, не би Турком ручка осолили“ (Ђурић, 1987, str. 263). Да претеривање песника није било сасвим без основа сведочи и *Жиџије кнеза Лазара*, у коме се каже: „Подиге се Амурат цар персијски са мноштвом Агарена, да није било могућно пребројати их, да смо били према њима као мала река према мору“ (Војовић, 1999, str. 256). У *Служби кнезу Лазару*, српски кнез се пореди са Давидом који је поразео Голијата.

Ма колико трагичан био губитак државности за српски народ, одлучујући догађај који је наговестио крах српске средњовековне државе није разлог за његово непрестано спомињање. Српска традиција не јадикuje због пораза, а поготово га мазохистички не велича, већ слави духовну победу проистеклу из саможртвовања за оно свето – за хришћанску веру и отачаство. Трајна духовна присутност Косовског предања у души српског народа извире из светости његових витезова на челу са Св. кнезом Лазаром. „Од косовског боја изводи се цела симболизација и спиритуализација историје“. У тешким временима, када је народ повремено бивао лишен образованих свештеника, Косовски култ „постаје правом народном религиозном културом, почиње да врши животну функцију религије и постаје правом кичмом народног виталитета“ (Dvorniković, 2023, str. 148). Предуслов за изградњу култа и епско песништво је херојско понашање. За разлику од дубоког утиска који су српски витезови у Косовском боју оставили на све балканске народе, конформистички, политикантски став босанских велможа не заслужује да се овековечи у стиховима. Управо зато што су босански владари и властелини бежали од жртве, што се не хтедоше определити за Небеско царство, што је Босна шапатом пала, нема разлога да се њима баве народни певачи (Dvorniković, 2023, str. 152).¹⁸

Свакако није случајно што народни певач, на крају *Пројасици царства српског*, осврћући се на опредељење Лазара и српске војске за Царство небеско, испољено не само речима него и делима, констатује: „Све је свето и честито било, и миломе богу приступачно“ (Ђурић, 1987, str. 267). Великомученичким страдањем на Косову пољу погинули Срби су испољили моралну и духовну снагу, на шта упућују речи „честито“ и „свето“. Они за све нас постају узор, величанствени пример за угледање. Штавише, зато што су се удостојили мученичких венаца постали су и наши молитвени заступници пред Богом. Мучеништво омогућава најбржи приступ Богу, а њиховим молитвеним посредовањем за своје потомке и сународнике и нама је Бог приступачнији.

Сукоб између српске и турске војске попримио је обележја светог рата. Будући да су српски витезови страдали за одбрану вере, приписује им се статус светих ратника. За разлику од службене житијне књижевности немањићког доба, која није обрађала пажњу на личности „које нису чланови владарске породице и њихови највиши политички и црквени сарадници“, *Пролошко житије кнеза Лазара* „изричито назива мученицима 'све православне хришћане' који су положили живот „за хришћанску веру“ (Војовић, 1999, str. 252–253). У *Житију светог кнеза Лазара* каже се да је кнез Лазар привео сабор српске војске „Христу Богу својему у Вишњи Јерусалим, као некада Исус Навин људе у земљу обећану“ (Војовић, 1999, str. 257). Јефимија у *Похвали Светом кнезу Лазару* наводи да је он изашао „на змаја и противника божанствених

¹⁸ Косовско предање се дубоко усадило у свест српског народа, не само православне него и римокатоличке и исламске вере. Доказ томе је што су се у 19. веку побуњени босански муслимани, под вођством бега Хусеина Градашчевића, одлазећи у сукоб са регуларним турским трупама, управо на територији Косова, поистоветили са српским витезовима који су се некада давно на истом месту одупрли султану Мурату. Желећи да освете судбоносни пораз на Косову пољу, они певаху: „Ми идемо на Косово равно, / Где нам стари славу изгубише, / Стару нашу славу праћедовску“, уверени да ће „на пољу Косову / Ил' изгубит' вјеру и јунаштво“, или победити душманина и „у Босну вратити се славно“ (Gavrilović, 2019, str. 353).

цркава“¹⁹, дакле на само отелотворење зла. Она сматра да је кнез Лазар испунио обе своје жеље: „и змаја убио јеси, и мучења венац примио јеси од Бога“ (Mihaljčić, 1989a, str. 258). На мраморном стубу на Газиместану биле су урезане речи које је срочио деспот Стефан Лазаревић, да Срби „правог змаја згазише, и умртвише зверу дивљег, и великог противника, и неситога ада прождрљивца, то јест Амурата, и сина његова, аспидино чедо и гујино, штене лавово и василисково, а са њима и других не мало“ (Pavlović, 1975, str. 100).¹⁹ Да је Мурат у народној свести оличење зла показује и наизглед неразуман потез Милоша Обилића, који се након извршеног подвига неочекивано враћа назад да би мртвом султану стао ногом заврат, као што је обећао. Њему се чинило да без тог чина зло не би било потпуно побеђено. Тај његов чин, због кога ће и сам изгубити живот, подсећа како на иконографски приказ Христовог силаска у ад, где гази и потиरे адску силу, тако и на тријумф ромејског цара над узурпатором. „Притиснути цара ногом, стати му ногом под гр'оце, значи потпун тријумф над непријатељем и над демоном, јер треба имати у виду да се у народном веровању Турци изједначавају са змијама и аждајама“ (Ljubinković, 2018, str. 130).

Они који су уобличили култ Св. кнеза Лазара нису пропустили да истакну да је он захваљујући својим моралним квалитетима био од Бога изабран да му приведе збор мученика. Да у питању није пуко идеолошко улепшавање Лазаревог лика, сведоче и историјске чињенице. Он је верно служио цару Душану, био је скроман те се задовољио титулом ставаоца, чувао је меру, имао дар расуђивања, помогао да дође до измирења Српске цркве и Цариградске патријаршије, примио у своју земљу избегле исихасте, градио задужбине, старао се о сиромашним. Пошто се женидбом са Милицом, за чијег оца се каже да води порекло од Вукана, ородио са светородном династијом, био је спреман за духовни задатак који је предстојао. Док о његовој државничкој далековидости и бризи за опште добро, а не за властите парцијалне интересе, сведочи чињеница да је не само окупио српске снаге него се Турцима супротставио на територији Вука Бранковића, његове нетрулежне мошти сведочанство су да је успешно, у име целог народа, положио духовни испит.

Занимљиво је да се у нашем епском песништву уобичајило уверење да је Лазарева крсна слава била Св. Амос, што је мало вероватно, као и да се бој одиграо у недељу, иако знамо да је дан судбоносне битке био уторак. Тако, према песнику, облагани Обилић на оптужбу изнету током Кнежеве вечере одговара: „Сутра је недеља, Видовдан (славни), теби крсно име, видећемо ко је вера, а ко је невера“ (Mihaljčić, 1989b, str. 163). Разлог веровању да се бој одиграо на дан славе Св. кнеза Лазара треба тражити у томе што је временом „црквено прослављање кнеза Лазара преосмишљено у Лазарево крсно име“ (Loma, 2002, str. 163). Осим тога, из песничке визуре битка на црвено слово, односно на дан крсне славе српског вође, сугерише да је посредовање његовог небеског заштитника олакшало кнезу Лазару и његовим витезовима да буду овенчани мученичким венцем. Кнежеву вечеру, која је највероватније била војно

¹⁹ Занимљиво је да су османски идеолози, како би оправдали погибију султана, очигледно по угледу на Лазарево опредељење за Царство небеско, уобличили идеју да је Мурат измолио од Алаха да жртвује свој живот у замену за победу ислама и поштеду своје војске. Према њима, он није само „обични шехит, случајни мученик, што може постати сваки муслиман који врши своју дужност – већ је својевољна, свесна, намерна жртва“ (Ređep, 1976, str. 192).

саветовање уочи предстојеће битке, неки су представили као навечерје празника, које је саставни део прослављања сутрашње славе. И као што је Исус Христос, јагње Божије, према апостолу Јовану, страдао управо у време клања пасхалних јагањаца, тако је песничком имагинацијом осмишљено да кнез Лазар мученички пострада на дан своје крсне славе. Уместо уобичајеног жртвеног приноса за славском трпезом, Св. кнез Лазар и српски витезови Богу приносе себе. Без обзира на то да ли се Косовска битка заиста одиграла на дан крсне славе кнеза Лазара или није, на Косову пољу српска елита је принела себе „на жртву за сав народ“. О значају те жртве довољно говоре следеће речи: „Окупан крвљу христоводних косовских јунака и мученика, српски народ се освећује и сам постаје христоносан и богоносан, народ-Христоносац, Христофор“ (Marković, 1976, str. 11–12).

Увиђајући јачину турских снага и схвативши колико је предстојећа битка пре-судна за српски народ, кнез Лазар је покушао да окупи што јачу војску. Упркос томе што се удајом својих кћери за различите обласне господаре ородио са онима који су могли да му притекну у помоћ, нису се сви одазвали његовој молби, јер су неки водили рачуна само о својим краткорочним интересима. Народни певач ће његов позив на заједнички свесрпски отпор уобличити у чувену Лазареву клетву. Уверен да се не ради о обичном сукобу, него о светом рату за одбрану вере, да се сукобљава са самим отелотворењем Антихриста, кнез Лазар, попут свештеника који баца анатему, превентивно проклиње оне који су српског рода а не учествују у боју на Косову. Иако православље одвраћа мирјане од проклињања, јер у таквом чину види израз паганског духа, песник зна да је Лазар овенчан мученичким венцем, па му се чини да је као будући светитељ имао право да прибегне том крајњем средству.²⁰ Уосталом, да од песника замишљена клетва није сасвим без основа показује средњовековна пракса. Ако бисмо погледали средњовековне повеље српских владара, уочили бисмо да се у њима прети проклетством онима који прекрше њене одредбе (Marjanović Dušanić, 1997, str. 161).²¹ На Лазареву клетву подсетили би, поготово у одсудним тренуцима, српске устаничке вође своје саборце.

АРХЕТИПСКИ ОБРАСЦИ ЈУНАШТВА И ИЗДАЈЕ

Као што су Лазар и Милош два позитивна носећа стуба Косовског предања, тако је, сходно архетипском обрасцу, као антипод уобличен изразито негативни лик издајника. Занимљиво је да се у најранијим извештајима о Косовском боју не говори о издаји као разлогу пораза. Први пут се издаја, „мада неодређено и више

²⁰ „Владарева клетва није индивидуални афекат, већ ритуални чин“ (Loma, 2002, str. 167).

²¹ И у 19. веку Св. Петар Цетињски се није либио да непослушним и завађеним црногорским племенима запрети клетвом. У свом тестаменту он предаје „вјечном проклетству и анатеми“ не само оног који би се усудио „смутњу и раздор међу народом (...) чинити словом или дјелом“ него и „његов род и пород“. Прозорљиви владика прети Божијом казном оним Црногорцима и Брђанима који помисле да одступе „од покровитељства и наде у једнородну и јединовјерну нашу Русију“. Ако се нађе неки такав изрод, да „од њега живого месо отпадало и свако добро временито и вјечно одступило“ (Saint Peter of Cetinje, 2006, str. 135).

у слутњи“ као могућност, помиње у *Жиџију кнеза Лазара*, уз ограду аутора да не зна поуздано да ли је кнез Лазар издан од својих или се ради о суду Божијем због наших греха (Ređer, 1976, str. 176).²² Временом ће јачати уверење да је пасиван и калкулантски однос према бици неких од учесника допринео српском поразу. Код преводиоца и дорађивача Дукиног дела наводи се не само могућност издаје него се први пут помиње и име потенцијалног издајника. Наводно се војвода Влатко Влађевић повукао из боја и вратио у Босну, чувши глас који се развео по целом бојишту да се Драгослав Пробишчић, „капетан деспотов, побунио и окренуо против хришћана“ (Mihaljčić, 1989b, str. 139–140). Приређивач Дукиног дела се додуше ограђује од тога да ли се издаја заиста догодила, наводећи да су можда Турци то измислили и лукаво разгласили, како би поколебали српску војску. Константин из Островице, на основу оног што је чуо на босанском двору, замера неким да су калкулисали током битке, да су је посматрали, уместо да у њој учествују (Mihailović, 1986, str. 98). Испрва тек наговештен као могућност, временом је мотив издаје попримио огроман значај, изронивши из архетипских дубина народне свести. Нема сумње да се мотив издаје уобличавао постепено, да би се тек 1601. године, у делу Маура Орбинија, везао за лик Вука Бранковића. Иако многи историчари сматрају да Вук заправо није издао, штавише да је управо он имао истакнуту улогу у боју, да је и након Косовске битке и даље ратовао са Турцима, сама чињеница да је преживео временом је, сучељена са великомученичким култом кнеза Лазара, његовим опредељењем за Царство небеско, доживљена као разлог да му се припише опредељење за земаљско царство, односно издаја. Ако бисмо говорили о наводној издаји, на основу докумената, пре би се она могла приписати Влатку Вуковићу, за кога краљ Твртко каже да се вратио у Босну са незнатним губицима (Mihaljčić, 1989a, 116).²³ Без обзира на то да ли је заиста напустио битку и тиме оставио на цедилу кнеза Лазара, Вук Бранковић је постао најомраженија личност у српској историји. Народни певачи су бацали клетве на њега због тога што је повукао из битке седам хиљада тешких оклопника, а назвати неког Вуком Бранковићем све донедавно била је највећа увреда за сваког Србина. У међувремену су се појавили антизаветни Срби, који се више не стиде издаје, а којих би се не само историјски него и митски Вук Бранковић постидео.²⁴

²² У Студеничком и Цетињском препису овог житија дошло је до прераде, те се тамо каже: „а неки страха ли ради или неверства свога ради побегоше“ (Spremić, 1991, str. 128).

²³ Додуше, Мауро Орбини, који се ослањао на народну традицију, каже да се Влатко Вуковић са мало својих људи вратио у Босну, док је Вук Бранковић сачувао готово све своје снаге (Orbini, 2016, str. 385). Осврћући се на тврдње неких историчара да Вук није издао, митрополит Амфилохије тврди: „Јесте издао Вук, завео је Вук војску за Голеш планину, није смио Вук Бранковић да остави мртвога кнеза и мртве косовске војводе.“ Према њему, Вук је био „оновремени 'реалан' политичар“. Свестан савременог феномена аутошовинизма код Срба, узнатредовале спремности на продају вере за вечеру, он о Вуку каже: „Није он био човјек који се одрекао у потпуности свога рода и свога народа, али се уплашио, али му је био жао да изгуби своје имање и своју власт – то је његов гријех“ (Amfilohije, 2007, str. 5).

²⁴ Косовски завет, због тога што је израз новозаветног духа, нема само национални него и универзални карактер. Оне који негују култ *Философије њаланке* треба подсетити да је њихово понашање заправо израз паланачког а не космополитског духа. Осврнувши се на српске грађаните 19. века, особе којима је била страна заветна мисао, Михаљчић примећује да су „људи

Вековна спремност српског народа да се одупре најмоћнијим силама свог времена, исказана нпр. 27. марта 1941, може се објаснити само прожетошћу његовог бића Косовским заветом. Упркос покушајима да нам промене свест, Косовски завет је и данас темељ нашег идентитета. Као такав, он у себи садржи и императив ослобођења свете српске земље. Постоји предање да је кнегиња Милица наменила две огромне свеће које ће упалити ослободилац Косова. Те две свеће налазе се у ризници манастира Високи Дечани. Када је краљ Александар Карађорђевић дошао на ослобођено Косово, покушао је да их упали. Једна је кратко горела па се угасила, а друга није ни упаљена. Дакле, чека се ослободилац.

код којих је преовладала маловарошка, бакалска психологија, који су целим бићем окренути само добиту и профиту, остали (...) неми и неосетљиви на поруке вековима ствараног косовског предања“ (Mihaljčić, 1989b, str. 202).

Zoran B. Kindić¹
University of Belgrade, Faculty of Political Science,
Department for Journalism and Communicology
Belgrade (Serbia)

THE KOSOVO COVENANT²

(Translation *In Extenso*)

Abstract: One of the most important constituents of Serbian identity is the tradition about the Battle of Kosovo. Relying on Eliade's distinction between the sacred and the profane, the author claims that for the Serbian people Kosovo is a sacred space, St Vitus' Day is a sacred time, and Kosovo's tradition is a sacred text. Thanks to the blood shed by Serbian knights who were martyrs for the defence of the Orthodox faith and the fatherland, the area of Kosovo has been transformed into a sacred space. St Vitus' Day is a perpetual day in Serbian history because on that day Prince Lazar chose the Kingdom of Heaven on behalf of the entire nation of Serbs. The Kosovo Covenant is based on the previous Covenant of Saint Sava. Saint Sava and Saint Simeon the Myroblyte wanted to make Serbs the chosen people. The Kosovo Covenant was conceptualized by Danilo III, shortly after the Battle of Kosovo, whereas folk poetry spread through the Serbian people with that ideology. Thanks to this ideology, the Serbian people, although deprived of its state, succeeded in preserving its own identity.

Keywords: The Kosovo Covenant, St Vitus' Day, Saint Prince Lazar, Kingdom of Heaven, holiness

INTRODUCTION

One of the most important constituents of Serbian identity is definitely the tradition about the Battle of Kosovo. Although some historians think that the Battle of Marica much more than the Battle of Kosovo determined the historical fate not only of the Serbian territories, but also of the whole Balkans (Ostrogorsky, 1993, p. 502), in the consciousness of the Serbian people this battle, the outcome of which is uncertain, has acquired such importance that even the historical time is divided into the period before and after the Battle of

¹ zoran.kindjic@fpn.bg.ac.rs, orcid.org/0000-0002-2442-6941

² The text was written within the research conducted with the support of the Fund for Science of the Republic of Serbia on the project FSITC No. 1561: Formation of Serbian identity and theoretical controversies concerning attempts of its deconstruction.

Kosovo, while our folk poetry is divided into pre-Kosovo, Kosovo and post-Kosovo cycles.¹ Unlike some important historical events which only occasionally attract the attention of the broadest public and are mainly in the focus only of some historiographers, the tradition about the Battle in Kosovo field, which took place on St Vitus' Day in 1389, does not fade, despite attempts of foreign occupiers to change the consciousness of the Serbian people through their domestic political and intellectual collaborators. This is in the essence not only of artistic and literary works, but has also frequently been of crucial importance both in making major political decisions and in our facing different life challenges. In an attempt to find a deeper meaning of what occurred in Kosovo field in 1389, as well as to determine the consequences of that fateful battle, different words have been used in our culture, so that Kosovo's tradition is also named "the Kosovo Covenant, the Kosovo Cult, the Kosovo commitment, the Kosovo myth, the Kosovo legend, St. Vitus Day idea, St. Vitus Day cult, St. Vitus Day ethics" (Ković, 2023, p. 40).²

Although it may seem that there is no great difference in the names we use, the decision about the name often reveals the perspective from which someone approaches Kosovo's tradition. Namely, despite the fact that the content of what is denoted by different names is largely identical, it is not immaterial which of them we will choose. In ideal-type terms, the one speaking about the legend of Kosovo most often takes the viewpoint of a historical critic who finds it necessary to put an end to the romantic-mythological perceptions deeply rooted in the consciousness of the Serbian people.³ Although this attitude is justified to a certain extent, since the one advocating it tries to reach the historical truth, for the sake of claiming to establish objective facts, it neglects the significance of Kosovo's tradition for many generations, particularly during centuries-old occupation by foreign oppressors. What has been told about the legend of Kosovo largely refers to the collocation "the Kosovo myth". Those who follow the enlightenment paradigm as a rule have an underestimating attitude towards the myth, convinced that the truth is reserved only for the sphere of science. In their opinion, it is necessary to deal with the mythical legacy which allegedly only does harm in our making important political decisions that need to be made rationally, calmly, without any emotions. However, there are also those who value the myth as an inexhaustible source of artistic creation, those who consider artistic truth higher than cold, scientific truth and, therefore, from their perspective, the Kosovo myth is the foundation of Serbian identity. According to them, it is not particularly relevant whether the Prince's supper really took

¹ "The results of modern historiography differ substantially from the views of the Christian and Turkish chroniclers who neglect the Battle of Marica while focusing their full attention on the Battle of Kosovo". The very fact that Sultan Murad was killed in the Battle of Kosovo and that both armies suffered huge losses, "separates the Battle of Kosovo from other conflicts, previous and subsequent Christian-Turkish conflicts" (Mihaljčić, 1989b, pp. 229–230).

² We should also mention the terms "Kosovo thought" (Andrić, 1997, p. 22), "St. Vitus Day consciousness" (Sekulić, 2023, p. 18) and "Kosovo consciousness". It has "spontaneously risen" as a general people's reaction to the unbearable slavery under the Turks and has, to date, "remained the paradigm of the truthfulness of our entire post-Kosovo existence" (Koprivica, 2020, p. 911).

³ Serbian critical historiography has been formed exactly in the re-examination of Kosovo epic legacy (cf. Ćirković, 2007, pp. 98–100).

place, whether Vuk Branković betrayed Lazar, or whether Miloš Obilić existed.⁴ In fact, the complex mythical model which was gradually shaped with time, with an archetypal pattern in its foundation, has been so deeply engraved into the consciousness of the Serbian people, it has educated, brought up and inspired so many generations that it simply must not be brought into question if we do not want to weaken our own national identity.⁵

However, those who use the terms St. Vitus Day idea (Đurić, 1997, p. 68; Sekulić, 2023, p. 16) or Kosovo thought (Andrić, 1997, p. 22) tend to look at Kosovo's tradition primarily from the philosophical and cultural perspectives. To them, the idea, regardless of whether it was born from the people's soul or descended into our consciousness from heavenly heights, is not merely an abstract thought creation, but something alive, something that shapes the people's being.⁶ Those who prefer the term St. Vitus Day ethics (Đurić, 1988) think that Lazar's facing the choice between the Kingdom of Heaven and the earthly kingdom is not one-off, but that is a dilemma from which all of us always start once again. Our choice depends on those values that are dominant – whether ethical and spiritual values, or materialistic, hedonistic, and vital. The term Kosovo commitment refers us to the fateful personal and collective decision and thus it is possible to use it in different contexts. That is exactly why this term was particularly suitable during the reign of the communist ideology, which was hostile towards everything that had a religious tone.⁷

The terms Kosovo cult and St. Vitus Day cult have a pronounced religious dimension. While those who criticize the term *cult* find it inappropriate to assign a sacral dimension to Kosovo's tradition, those who are close to the religious worldview tend to cherish the cult of Saint Prince Lazar and Serbian knights, glorifying their commitment to the Kingdom of Heaven. While to the first group Prince Lazar is only a wise statesman, fearless hero and great fighter for freedom, to the second group he is a great martyr who, as a saint, is entitled to his own cult. In their opinion, Serbian culture relies largely on St. Vitus Day cult itself.

Among all the terms used, the term Kosovo Covenant, which is generally becoming increasingly dominant when we speak about Kosovo's tradition, possesses the most pronounced religious dimension since the term *covenant* itself contains a reference to something that is holy – both the holy union with God, and the oath to respect this union. Since our people, deprived of the state, is exposed to designed projects of Islamization and unification, has persisted thanks to the Serbian Orthodox Church, the use of the term Kosovo Covenant

⁴ “What makes the folk poetry about the Battle of Kosovo ‘truthful’ is not so much its faithful representation of what actually happened as its ability to express deeper insights of universal character” (Deretić, 2014, p. 252).

⁵ From anthropological perspective, it may be concluded not only that the myth is “constituent part of all cultures”; but also, that it is “constantly renewed”. The myth “has the function *sui generis*, closely connected with the nature of tradition and the continuity of culture” (Malinowski, 1971, p. 126).

⁶ “Saint Sava's idea-force and St. Vitus Day idea-force have become two most crucial creative impulses of our history” (Đurić, 1997, p. 270).

⁷ According to Zoran Mišić, the Kosovo commitment is an answer “to the question about the meaning of human existence”. It “goes beyond the borders of the national myth” and as the “highest ethical principle”, it indubitably “ranks among the ultimate creations of the human spirit” (Mišić, 2016, pp. 428–429).

seems most appropriate. In any case, immediately after the Battle of Kosovo this term was formed within the Church as a way of giving a meaning to everything that had happened recently and to offer future generations a pattern of behaviour and a reason for self-esteem in the conditions of oppression.

Before focusing on the interoperation of The Kosovo Covenant, we will first briefly look at the question of the Battle of Kosovo itself, which is considered by many the key event of Serbian history. What is indisputable is that Serbian and Turkish armies fought in Kosovo field and that both rulers were killed – Prince Lazar and Sultan Murad. Despite contemporary reports about the battle, as well as its subsequent interpretations, everything else related to that battle is uncertain, from the question of the winner to the way in which the two rulers were killed. It is interesting that the oldest historical sources do not mention the Serbian defeat. On the contrary, despite dilemmas, at least judging by some of them, it was even thought that the Serbs had won the victory, primarily because the Turkish army had withdrawn from the battlefield, which was interpreted as a defeat in the Middle Ages. However, the reason for the Turkish withdrawal was most likely Bayezid's decision to return to Brus as fast as possible and thus ensure the ruling throne, but the Sultan's death and the withdrawal of the Turkish army were seen by many as the Turkish defeat, which was the occasion for celebration in many European countries. In the letter to the Municipality of Trogir, King Tvrtko, for the sake of strengthening his own political position and contributing to his reputation, boasts of his victory, without even mentioning Prince Lazar, although his squad, led by Vlatko Vuković, had put itself under the command of Prince Lazar.⁸ Still it is more realistic to assume that the battle had ended in a draw, which may be guessed from the words of the chronicler Danilo III, who says that the conflict ceased after both sides had been exhausted and weary (Mihaljčić, 1989a, p. 134). The first source speaking about the Serbian defeat is the document by Constantine the Philosopher (Constantine the Philosopher, 1989, pp. 84–85). If after the end of the battle the participants themselves were not completely certain about its outcome, or particularly about its far-reaching consequences, it soon transpired that the alleged Serbian victory was actually a Pyrrhic victory, since Serbia, due to heavy losses, was no longer able to stop Ottoman invasions. Several decades after the Battle of Kosovo, the biographer of Despot Stefan Lazarević, realized that this could be called the Serbian defeat because the Serbian lands could not recover quickly enough from the consequences of the battle. While to Turkey the Battle of Kosovo was just one of many battles, despite Sultan Murad's death, to the Serbs, Kosovo field is the place where the best

⁸ “The Municipality of Florence congratulated Tvrtko for the victory which had been spoken and written about by *many* people for a *long* time.” Besides the place where the battle had been waged, the letter also lists “St Vitus’ Day as the day of the battle”, as well as the manner in which twelve “conspiring warriors” had managed to reach Murad's tent, enabling one of them to slay Murad (Mihaljčić, 1989a, p. 117). In the *Praise to Prince Lazar*, the work written between 1390 and 1393, it is said that Prince Lazar and Serbian knights, thanks to the prayers of Saint Simeon and Saint Sava, “won the bright victory” (Radojčić, 1960, p. 120), which is used by some interpreters as an argument in favour of the Serbian military victory. However, Trifunović believes that these words should be interpreted solely in terms of a spiritual, and not a military victory. In his opinion, the attribute “bright” points to the fact that it is not an earthly victory. Just as the martyr's wreath is “brighter than the sunshine”, the bright victory is of a spiritual nature (Trifunović, 1968, pp. 35–36).

Serbian sons lost their lives, the place that is soaked with martyr blood, the battlefield from which the ones who lost their lives for their faith and fatherland rose to higher spheres.

ABOUT HOLINESS, BEING CHOSEN AND THE COVENANT

In the consciousness of the Serbian people, the Battle of Kosovo assumed immeasurable importance and for centuries everyone's behaviour was measured by whether they were ready to sacrifice themselves for the general good or were inclined to cowardice, betrayal, and treason. In line with Eliade's positive valuation of the myth and its distinction between the sacred and the profane (Eliade, 2004, pp. 11–83), it can be rightfully said that "in the traditional context, Kosovo (as *a sacred space*) and St Vitus' Day (as *a sacred time*)" have "central significance for the Serbian ethnos" (Todorović, 2015, pp. 248–249). Just as Kosovo is "a synonym for *a sacred space*", "the universal language of the Kosovo myth is a synonym for *a sacred text* of essential importance" (Todorović, 2015, p. 280). In the same line, Matija Bećković says: "Kosovo is the only field, while all others are mere meadows. The Battle of Kosovo is the only battle that has lasted for centuries, while all others are mere fights".

Contrary to the secular understanding of the homogeneity and uniformity of space and time, for the mythical and religious way of thinking "there are parts of space which are qualitatively different from others" (Eliade, 2004, p. 19), just as there is qualitative, condensed time which is essentially different from quantitative time. What makes some parts of space and some segments of time privileged so that they acquire the status of sacred space and time, is the penetration of transcendence into the sphere of immanence. If we apply the distinction between the sacred and the profane to Kosovo's tradition, it is not difficult to conclude that the territory of Kosovo and Metohija, primarily Kosovo field, is a sacred space to the Serbs, exactly because the fateful battle took place there. Although in that territory even before St Vitus' Day in 1389 some important battles had taken place and the Serbs had participated in them (Nemanja's victory near Pantin over the joined armies of his brother and Byzantium), as well as afterwards (the clash of the armies of Despot Stefan Lazarević and Đurađ Branković), and the battle between the Christian forces commanded by Janko Hunjadi and the Turkish army in 1448), the blood of the Serbian knights for the honourable cross and golden freedom turned this ordinary region into a holy land. With the holy souls of the Serbian martyr knights "their bodies were sanctified, and with their holy bodies whole Kosovo land was sanctified" (Nikolaj, 2013, p. 16). The sticheron to Prince Lazar says that in the place where Lazar was killed, many believers "saw a fiery column reaching from earth to heaven" (Trifunović, 1968, p. 415). Seeing an unbelievably bright column is a well-known phenomenon not only in Orthodox Christianity, but also in other spiritual traditions. It is a testimony of the connection between the heavenly and earthly spheres, among other things, of the fact that the holy soul has risen from earth to the heavenly spheres. According to Eliade, the shining column does not only connect different levels of the universe, but it also enables the location of the navel of the world itself. "In mythical cosmology, this place is in the middle of the world and simultaneously in the centre of the sacrificial space, which vertically marks the sacrificial column as an axis, or axis mundi" (Loma, 2002, p. 151).

Just as in our tradition Kosovo field, like Jerusalem to the Jews or Ararat to the Armenians, is the central point of Serbian existence on earth, our spiritual homeland, the sacred place which has been our perpetual moral and spiritual landmark for centuries, St Vitus' Day is a perpetual day in Serbian history. Although celebrating St. Vitus is characteristic only of the Roman Catholic environment nowadays, this saint "was also celebrated by the Serbs in the earliest period of their Christianity" (Loma, 2002, p. 202). Because of the transformation of the name Vitus into Vid⁹ among the Croats and the Serbs, far-reaching poetic-thought consequences have derived from the name of this red-letter day itself. Namely, since this name refers both to eyesight and to curing,¹⁰ St Vitus' Day in 1389 enabled and always enables the spiritual perception and cleansing/curing of the sinful Serbian national being. In its very name, St Vitus' Day suggests that the day is unusual, that it reveals and discovers everyone's essence. In the heavenly light of that perpetual day, it is possible to perceive through with spiritual eyes the meaning not only of individual human lives, but of entire Serbian, and perhaps world history.¹¹ Seen from the spiritual perspective, St Vitus' Day in 1389 is the most significant day in Serbian history – not because it is a tragic disruption of Serbian history until that moment, but also because it is the most sacred day in Serbian history. Reminding us that Kosovo is the "greatest graveyard of Christian martyr who died in a single day", Saint Nikolaj of Serbia emphasizes: "Just as people celebrate the date of their patron saint's death, the Serbian people on the whole honour and celebrate St Vitus' Day". To those who interpret that day as the day of failure and darkness, who believe that the defeat in Kosovo regressed us, Saint Nikolaj of Serbia answers that St Vitus' Day is not a night, but a Day, that what occurred on that day was exactly what "made us a great nation". Although Kosovo is "our national Golgotha", it is "at the same time our national resurrection, both spiritual and moral" (Nikolaj, 2013, pp. 15–16). Because on that day many Serbian knights put on the martyr's wreaths, from the actual lowland, Kosovo field rose to spiritual heights. That is why to the Serbs "St Vitus' Day is not a lowland, but a highland" (Nikolaj, 2013, p. 75). The one who rises to that height will be able to see clearly entire Serbian history and to realize that Lazar's commitment to the Kingdom of Heaven "was in the name of the whole people, (...) the strongest expression of the overall meaning of our history and its regulatory idea" (Nikolaj, 2013, p. 48), that we are "the people that founded its identity in the common covenant sacrifice in Kosovo field" (Šijaković, 2011, p. 338).¹²

⁹ However, there are those who believe that Christians tried to suppress the ancient pagan cult of Svetovit, the Slavic god of light, abundance and war, based on the similarity of this god's name, by celebrating the day of the Christian martyr St. Vitus (Popović, 2007, pp. 75–84).

¹⁰ In contrast to European customs related to the celebration of Svetovit, Serbian customs related to St Vitus' Day "are largely reduced to etymological magic (related to *curing* and *eyesight*), while there are some beliefs derived from the historical importance of St Vitus' Day of 1389" (Loma, 2002, p. 203).

¹¹ Metropolitan Amfilohije opposes the spiritual insight of St. Vitus Day to the spiritual blindness of arrogant scientists: "St Vitus' Day, my eyesight / Thanks to you, I can see what the blind cannot / I see Lazar in the sky sheen / And in him, the dawn of the new day" (Amfilohije, 2007, p. 114).

¹² For the importance of the Battle of Kosovo to the Serbian national identity and the perception of Kosovo as "a sacred land", see Smith, 2008, p. 222; Smith, 1999, p. 155. The Serbian covenant attitude towards Kosovo combines the "myth about the 'sacred land' and the myth about 'the chosen people'" (Šljukić, 2011, p. 39).

Just as on that day each participant of the battle showed his true colours, since everyone's essence came to light, the attitude towards St Vitus' Day is still the criterion of perceiving someone's being nowadays. Those who contemptuously look at that day, convinced that for living like all normal people, it is necessary to demythologize the Kosovo myth, show that they find material values more important than the spiritual ones, that they are not firmly founded in the Serbian national being. On the other hand, the one who does not forget what happened that day, the one who remembers the spiritual feat of the Serbian knights, always bears in mind Njegoš's warning: "With what will you appear before Miloš and before all other Serbian heroes" (Njegoš, 1963, p. 25); feeling unworthy in comparison to them, these people will always try, through repentance and faithfulness to the Kosovo Covenant, to transform their fallen nature.

Although the content of the Kosovo myth, which was gradually built, only to be formed fully and in all details in the 18th century (Ređep, 1976, p. 163), even at its very beginning it assumed the character of a sacred text. It is not difficult to observe that the events before and during the Battle of Kosovo resemble the gospel story of Christ's suffering. Prince Lazar's supper corresponds to the Last Supper, Vuk Branković's betrayal corresponds to that of Judas, Lazar's sacrifice for his people corresponds to Jesus Christ's sacrifice for the whole world. Just as Jesus Christ's alleged defeat on the cross has turned into the spiritual triumph by his resurrection, Lazar's great martyrdom was the precondition not only for him and his knights wearing the wreaths of spiritual winners, but also for the Serbian people, while going "through fire and water" for centuries" (Ps. 65:12), by repenting for its sins through suffering, to be spiritually transformed and ready for future temptations.

Lazar's commitment to the Kingdom of Heaven relies on Saint Sava's earlier commitment. What was Rastko's personal commitment, because of which he left his home and escaped to the Holy Mountain, turned into the general national commitment thanks to the efforts of Saint Sava and Saint Simeon the Myroblyte to make their people the chosen one. Because of the importance of Saint Sava to the Serbian people, Domentijan compares him to Moses. Moreover, he even raises him above Moses, considering him the new legislator and spiritual leader of the Serbs. Not only because as a God-bearer and "the home of Lord himself", he was more perfect than the Old Testament God-seer Moses, but because Saint Sava "took his perfect people to Lord" and settled in New Jerusalem (Domentijan, 1988, pp. 209–215). Unlike Moses' spiritually blind compatriots, the children of Saint Sava's fatherland, by embracing Jesus Christ, as part of New Israel, became guardians of the covenant/union. Regardless of all their faltering and spiritual falls, the Serbs have been the covenant people ever since.

Although the human mind is unable to comprehend the reasons of someone's being chosen, and it often finds such choice unreasonable, there is no doubt that the moral and spiritual state of the ancestor affects God's relationship towards his descendants and compatriots. If we remember the Old Testament righteous people such as Noah, Abraham, Isaac, Jacob, Joseph, Moses and David, it is clear that because of their moral and spiritual qualities, God promised his favourite ones never to forget or betray them, of course, provided that they stayed faithful to Him and to answer with love to His love. At Mount Sinai, Moses met God face-to-face. It was at this holy mountain, which shook from thunderbolts, which shivered from God's presence, that Moses, on behalf of the Jewish people, fearing from being burnt by God's fire and dying from God's voice (2. Moses. 5, 25), made a covenant with

Yahweh, receiving the plaques with Ten Commandments. Returning from Mount Sinai, Moses warns his compatriots that, both now and in the future, because of being chosen, they are obliged to be the holy people. They have no reason to believe that they have deserved this status because of their special quality. God has shown them particular mercy because He “keeps the oath he swore” (5. Moses, 7, 8) to their ancestors. That covenant with God is sealed by the blood of sacrificed animals, thrown at the altar and the Jewish people themselves (2. Moses, 24, 3–8). Despite the solemn oath, throughout its history, the Jewish people has often been stubborn and disobedient, inclined to deviating from its oath obligations. However, when difficult times came, a new covenant was made, this time between God and New Israel, potentially whole mankind, which this time was sealed by something most sacred – the blood of God’s Son.

Domentijan’s emphasis on the Serbian people as New Israel does not mean exclusivity or that other people cannot become chosen. Namely, our heavenly Father invites each individual and each people to establish a close relationship with Him, and it is the free decision of each individual and people whether they will reply to that invitation. For example, in the parable about the workers in the vineyard who work at different times of the day (Matthew, 20, 1–7), and in the same way God leaves both individuals and people to reply to this invitation at their own time, in line with the situation in which they are currently, while suggesting those who have already gained the status of being chosen that they should accept the newly-arriving ones with love. In any case, if we bear in mind Jesus Christ’s words that the one who has been entrusted with much, much more will be asked, as well as that potential punishment for not doing one’s duties towards God will be in line with that person’s knowledge (Luke. 12, 47–48), it means that being chosen brings much more duties than privileges. The Jewish people’s history shows that the chosen people suffer more because of their sins than the people who did not establish the relationship with God. The meaning of being chosen is not in ruling over others, as assumed by some who interpret being chosen in an Old Testament or pagan manner, but in serving God and those close to us. Although there will be further discussion about it later, here we would like to point to the fact that the Kosovo Covenant, which renewed the Covenant of Saint Sava, will also be sealed by blood – this time of the Serbian martyrs, blood spilt in Kosovo for the sake of defending the Orthodox faith and the fatherland.

At the Council of Žiča, the Serbian people made a covenant with God, choosing to become the covenant people. Just as Moses told the Jewish people about positive consequences of the taken oath, as well as negative consequences in case they were not faithful to God (3. Moses. 26; 5. Moses 28) – both “a blessing and a curse” (5. Moses. 30, 19), Saint Sava did the same by addressing solemnly the Serbian people present there. Thanks to the joint efforts of Saint Sava, Saint Simeon the Myroblyte and Saint Stefan the First-Crowned, the Serbian medieval state had sacral foundations. Not only was it founded by the saints, but its faithfulness to Christ’s high principles was preserved thanks to the holy Nemanjić dynasty. Every ruler from the Nemanjić dynasty, regardless of his human faults, saw his model in Saint Simeon the Myroblyte.¹³ In Nikolaj’s opinion, the decline of the Serbian

¹³ He has been identified with Jacob, who was declared by Yahweh as “Israel – father of the chosen people”. After his relics were brought to Serbia, the civil war ended but, furthermore, thanks to his presence, grade poured onto the Serbian land. As a ruler, monk and saint, Saint Simeon is “the patron

medieval state was caused by too many sins of the Serbian nobility.¹⁴ To recover and revive the soul of the Serbian people, threatened by the spirit of selfishness of the Serbian nobility, it was necessary for the Serbs to experience centuries-old slavery, just as the Jewish people in Egypt (Nikolaj, 1996, p. 261).

There is an almost generally accepted consent that the Kosovo Covenant is founded on the earlier Covenant of Saint Sava or that it is its logical consequence. Emphasizing that the Serbian people, led by Saint Prince Lazar, “committed to the Kingdom of Heaven and to the overall sacrifice for it”, Serbian Orthodox theologian Justin states that this decision and sacrifice were “predetermined by Saint Sava’s spirit”. Namely, “Kosovo Gospel is nothing else but Saint Sava’s Gospel extended through centuries” (Justin, 2001, p. 252). According to Žarko Vidović, the secret of Serbian history “is the secret of Christ, Saint Sava, the Covenant of Saint Sava from the Council ion Žiča, confirmed by the Kosovo Covenant” (Vidović, 2009, p. 45). Although non-religious Serbs are mostly unaware of Saint Sava’s foundations of Serbian spirituality, even they are familiar with the importance of Kosovo commitment, regardless of their own attitude towards it. Serbian spiritual commitment to the Kingdom of Heaven was actually manifested “most completely and historically most visibly through the crucial moral commitment, shown in the crucial historical battle in Kosovo field, on St Vitus’ Day in 1389” (Jevtić, 1992, p. 245). Convinced that the Kosovo Covenant is “the New Testament, in its complete fullness, once and forever woven into Serbian history and Serbian national being”, Metropolitan Amfilohije emphasizes that “entire history to date can be understood properly only in the light of the Kosovo Covenant as the fullness of Saint Sava’s tradition” (Amfilohije, 2009, p. 371).

Although some wrongly believe that the Kosovo myth was not formed until the 19th century, in the era of romanticism, there is no doubt that the Kosovo Covenant itself was conceptualized soon after the Battle of Kosovo, under the wing of the Church and, after being adopted by folk singers, it became the most valuable Serbian cultural treasure. It is by no means accidental that the largest number of cult texts have been dedicated to Saint Prince Lazar. Out of ten cult texts written between 1389 and 1420, the most important one is by Danilo III, who is rightfully considered “the most comprehensive and the strongest ideologist of the Battle of Kosovo and the Kingdom of Heaven” (Kašanin, 2002, p. 264). In

of the state and the church” (Marjanović Dušanić, 1997, pp. 192–193). Although the ideological model prevails of Nemanja being the model to rulers and of Sava being the model to archbishops, soldiers had the impression that both Simeon and Sava supported them in battles. “We saw Saint Simeon and Saint Sava in the regiment, riding their horses” (Teodosije, 1984, p. 249).

¹⁴ In searching for the reasons for the decline of the Serbian state, the sinfulness of the noblemen, who, not taking care of the general good, fought for selfish particular interests, has been so exaggerated with the passage of time that there were stories that “Serbian knights, before going to the battlefield, rode their horses straight into the church and took the bread by their spears; that is why God punished them and all of them were killed” (Loma, 2002, p. 147). If we remember the conflicts within the Nemanjić dynasty about the throne, it is small wonder that Njegoš does not spare Serbian rulers in his verses either: “God is angry with the Serbian people / because of their many mortal sins. / Our kings and tsars trampled upon the Law / They began to fight each other fiercely / and to gouge out each other’s very eyes.” Having in mind that after Emperor Dušan’s death, Serbian noblemen mainly cared only about fulfilling their partial interests and not about general national good, Njegoš indignantly says “Our own leaders, God’s curse be on their souls, carved the empire into little pieces” (Njegoš, 1963, p. 31).

the *Narration about Prince Lazar*, within which the author forms the dramatic plot taking place before the battle and reaches its climax in the dialogue between Prince Lazar and his knights, the idea of the Kosovo Covenant is clearly expressed. Not intending to show the forthcoming battle in a more favourable light than it really is, Prince Lazar, after reminding his knights of all the benefactions granted by God, says not only what was emphasized by almost all army leaders throughout history: “It is better to die in a feat than to live in shame”, but he also adds: “Let us call ourselves Christ’s soldiers, the martyrs of piety, let us write in the books of life, let us not spare our bodies in fight, so that we can receive (...) bright wreaths”. Grateful for everything they had received from God and Lazar, the knights express their readiness to put on the martyr’s wreath, if necessary, for the sake of defending their faith and fatherland: “We shall die so that we can be alive for ever. We shall sacrifice ourselves live to God, (...) so as to be a vivid model to others”. Emphasizing that they would not deserve bliss in case they thought about fear and transience, they express readiness to become as glorious as Christ’s soldiers. The unity of the covenant community is particularly manifested in the words attributed to Danilo III: “We are all like one human being, so let our grave also be as one, and let one field take our skin with bones, so that Eden villages can welcome us in glory”. After these solemn words and mutual encouragement to persist on Christ’s self-sacrificing road, they all together took a communion, and so they were spiritually prepared for the battle (Mihaljčić, 1989a, pp. 256–257).

The same covenant spirit present both in the *Narration about Prince Lazar* and in other cult texts is also expressed by the folk singer, which is not surprising if we have in mind that folk poetry was conceived as an ideal in churchyards. In the famous *Fall of the Serbian Empire*, Virgin Mary sent a message, through Saint Eliah, “from the holy place – from Jerusalem”, to Emperor Lazar, asking him which kingdom he would choose: that of Heaven or the earthly one. Aware of the far-reaching character of this decision, after thinking deeply about what was good not only for his soul, but also for the soul of his people, this is what Prince Lazar says about the question from heavenly Jerusalem: “The earthly kingdom is for the small ones, while the Kingdom of Heaven is always and for ever” (Đurić, 1987, p. 265). Instead of concentrating primarily on equipping his army and on detailed elaboration of the war tactics, he commits himself to the construction of the church in which his army will take communion and go to the fateful battle against the Turks. This act itself proves that for him spiritual preparation is more significant than military preparation (Deretić, 2014, pp. 256–259). In the poem *Construction of Ravanica*, even Miloš Obilić, who is a model of heroism, but not of the deepest spiritual insight, objects to the prince for being involved in the construction of the church at the time of the danger from Turkish invasion, instead of thinking about the defence of the earthly kingdom. It is by no means accidental that in the poem *Fall of the Serbian Empire* it is mentioned that Lazar laid the foundations of that church “of pure scarlet silk”. The choice of this soft and precious fabric for the church foundations points to Lazar’s commitment to the heavenly sphere, to the fact that the true home of every Serb is actually heavenly Serbia. And it is most easily reached exactly by faithfulness to the Kosovo Covenant, readiness to build one’s own bones into the foundation of the earthly fatherland. The folk singer, in line with the tradition about Vuk Branković’s treason, says that after the initial successes of the Serbian army, this treason made it possible for the Turks to be stronger. The number of the killed Serbian soldiers is characteristic: “seventy-seven thousand” (Đurić,

1987, pp. 210–211, 266–267). Since number seven is a symbol of light, and seventy-seven fullness (Matthew, 18, 21–22; Lk. 17, 4), seventy-seven thousand victims at the same time denotes heavenly perfection of the killed ones and complete end of the Serbian army.¹⁵

No matter how tragic the loss of statehood was for the Serbian people, the decisive event heralding the collapse of the Serbian medieval state is not the reason for its constant mentioning. Serbian tradition does not mourn because of the defeat and it does not glorify it masochistically, but it celebrates the spiritual victory deriving from self-sacrificing for what is holy – for the Christian faith and fatherland. The permanent spiritual presence of Kosovo's tradition in the soul of the Serbian people comes from the holiness of its knights led by Saint Prince Lazar. "Since the Battle of Kosovo, the entire symbolization and spiritualization of history has been performed". In difficult times, when the people did not have educated priests, the Kosovo cult "became a true national religious culture, and began performing the life function of religion, constituting the true backbone of the people's vitality" (Dvorniković, 2023, p. 148). The precondition for building the cult and epic poetry is heroic acting. Unlike the deep impression made by the Serbian knights in the Battle of Kosovo on all Balkan nations, the conformist, politicking attitude of Bosnian lords does not deserve being eternalized in verses. It is exactly because Bosnian rulers and noblemen escaped sacrifice, because they did not want to commit to the Kingdom of Heaven, because Bosnia fell silently, there is no reason why folk singers should deal with them (Dvorniković, 2023, p. 152).¹⁶

It is by no means accidental that at the end of the *Fall of the Serbian Empire*, singing about the commitment of Prince Lazar and the Serbian army to the Kingdom of Heaven, manifested not only in words but in deeds as well, the folk singer states: "Everything that was holy and honest, and accessible to dear God" (Đurić, 1987, p. 267). By their great martyrdom in Kosovo field, the killed Serbs showed moral and spiritual strength, which is indicated by the words "honest" and "holy". They become a model to all of us, a magnificent example to follow. Moreover, because they deserved their martyr's wreaths, they also became our praying representatives before God. Martyrdom ensures the quickest access

¹⁵ While this poem places an emphasis on complete defeat of the Serbian army, which actually did not correspond to the truth because, at least according to King Tvrtko, the Bosnian troops led by Vlatko Vuković returned with minor losses, and Vuk Branković's troops had also suffered minor losses, in the poem in which Serbian spies speak about the Turkish army, its numbers are largely exaggerated: "If we all turned into salt, there would not be enough salt for the Turks' lunch" (Đurić, 1987, p. 263). That the poet's exaggeration is not completely unsubstantiated is also proved by *The Life of Prince Lazar*, which says: "Murad, the King of Persia, gathered so many Agarenes that it was not possible to count them; in comparison to them, we were just like a small river to the sea" (Bojović, 1999, p. 256). In *The Office for Prince Lazar*, the Serbian prince is compared to David who defeated Goliath.

¹⁶ Kosovo's tradition is deeply rooted in the consciousness of the Serbian people, not only of Orthodox faith, but also Roman Catholics and Muslims. It is proved by the fact that in the 19th century the Bosnian Muslim rebels, led by Commander Husein Gradašćević, when going into the battle with the Turkish ordinary troops in the territory of Kosovo, identified themselves with the Serbian knights who had fought Sultan Murad in the same place a long time before. Wanting to avenge themselves for the fateful defeat in the field of Kosovo, they sang: "We are going to the plain field of Kosovo / Where our ancestors lost glory / the old glory of our great-grandfathers", convinced that "in the field of Kosovo / we shall either lose our faith and heroism", or defeat enemies and "return gloriously to Bosnia" (Gavrilović, 2019, p. 353).

to God and thanks to their praying mediation for their descendants and compatriots, God is also more accessible to us.

The clash of the Serbian and Turkish armies assumed the characteristics of a holy war. Since the Serbian knights died defending their faith, they are ascribed the status of holy warriors. Unlike official biographical literature of the Nemanjić era, which did not pay attention to persons “who were not members of the ruling family and their highest political and clerical associates”, *The Prologue of Prince Lazar’s Life* “explicitly calls martyrs ‘all Orthodox Christians’ who gave their lives for the ‘Christian faith’” (Bojović, 1999, pp. 252–253). In the *Life of Saint Prince Lazar*, it is said that Prince Lazar committed the Serbian army to “his God Jesus in Heavenly Jerusalem, just as Jesus Son of Naue had taken the people to the promised land” (Bojović, 1999, p. 257). In her *Praise to Prince Lazar*, Jefimija says that he “attacked the dragon and the enemies of divine churches”, or the very embodiment of evil. She thinks that Prince Lazar fulfilled both his wishes: “you killed the dragon, and you received the martyr’s wreath from God” (Mihaljčić, 1989a, p. 258). The marble column in Gazimestan bore the words of Despot Stefan Lazarević, that the Serbs “trod a real dragon and killed both the wild beast and their great enemy, the insatiable hell glutton, or Murad, and his son, the child of the serpent and the viper, a cub of the lion and the basilisk, and quite a few others” (Pavlović, 1975, p. 100).¹⁷ That in the folk consciousness Murad is an embodiment of evil is also proved by the seemingly unreasonable move by Miloš Obilić who, after his feat, unexpectedly returns to put his foot on the dead sultan’s neck, as he had promised previously. He thought that without that act evil would not have been completely defeated. That act, which will also cost him his life, reminds both of the iconographic description of Christ’s descent to hell, where he treads and destroys the hell force, and of the triumph of the Roman emperor over the usurper. “*To step on the emperor’s neck, to put the foot under his neck*, means a complete triumph over the enemy and the demon, because it should be borne in mind that in the folk tradition the Turks are equal to serpents and dragons” (Ljubinković, 2018, p. 130).

Those who formed the cult of Saint Prince Lazar did not forget to emphasize that, thanks to his moral qualities, he was chosen by God to bring him a group of martyrs. That it is not a mere ideological embellishment of Lazar’s character is also proved by historical facts. He faithfully served to Emperor Dušan; he was so modest that he was pleased with the title of a *cup-bearer (stavilac)*; he was moderate, good at judging, and helped the reconciliation of the Serbian Church and Patriarchate of Constantinople; he received hesychast refugees to his country, built endowments and cared for the poor. After his marriage to Milica, whose father is said to have been related to Vukan, Lazar became related with the holy dynasty and was ready for the forthcoming spiritual task. While his statesman’s foresight and concern for the common good, but not for his own partial interests, are proved by the fact that he not only gathered Serbian troops, but also stood up against the Turks in Vuk Branković’s territory, his incorruptible relics are a testimony that he had successfully passed the spiritual examination on behalf of the entire people.

¹⁷ It is interesting that the Ottoman ideologists, in order to justify the Sultan’s being killed, obviously citing Lazar’s commitment to the Kingdom of Heaven, formed an idea that Murad had asked Allah to be sacrificed in exchange of the victory of Islam and the lives of his soldiers. According to these ideologists, Murad was not “an ordinary, accidental martyr, which can be any Muslim who performs his duty – on the contrary, he willingly, consciously, and deliberately sacrificed his life” (Redep, 1976, p. 192).

It is interesting that in our folk poetry there is a common belief that Lazar's patron saint was Saint Amos, which is quite unlikely, as well as that the battle took place on Sunday, although we know that the fateful battle took place on Tuesday. According to the folk singer, after being slandered during the prince's supper, Obilić replies: "Tomorrow is Sunday, St Vitus' Day (glorious), and your christened name; we shall see who is faithful and who is a traitor" (Mihaljčić, 1989b, p. 163). The reason for believing that the battle took place exactly on the patron saint's day of Saint Prince Lazar should be searched in the fact that with the passage of time "the church celebration of Prince Lazar was turned into Lazar's christened name" (Loma, 2002, p. 163). In addition, from the poet's perspective, the battle taking place on the red-letter day, i.e., on the patron saint's day of the Serbian leader, suggests that the mediation of his heavenly protector made it easier for Prince Lazar and his knights to put on their martyr's wreaths. The prince's supper, which was most probably a military meeting before the battle, is represented by some as the eve of the red-letter day, as integral part of the whole celebration. Just as Jesus Christ, God's lamb, according to Apostle John, died exactly at the slaughtering time of Passover lambs, the poetic imagination made it possible for Prince Lazar to die as a martyr on the day of his patron saint's day. Instead of the common sacrificial animal at the ceremonial table, Saint Prince Lazar and the Serbian knights sacrificed themselves to God. No matter whether the Battle of Kosovo really took place on the patron saint's day of Prince Lazar or not, the fact is that in Kosovo field the Serbian elite "sacrificed itself for the whole people". The importance of such sacrifice is sufficiently described by the following words: "Bathed in the blood of Christ-like Kosovo heroes and martyrs, the Serbian people was sanctified and became Christ-bearing and God-bearing, the Christ-bearing people, Christopher" (Marković, 1976, pp. 11–12).

Realizing the strength of the Turkish troops and understanding how crucial the forthcoming battle would be for the Serbian people, Prince Lazar tried to gather as many soldiers as possible. Although through marrying his daughters to different regional masters he became related to those who could help him, not all of them responded to his plea because some of them were concerned only with their short-term interests. The folk singer will shape his plea for the joint resistance of all Serbs into famous Lazar's curse. Convinced that this was not an ordinary conflict, but a holy war for the defence of the faith, that he would fight the very embodiment of Antichrist, Prince Lazar, like a priest saying his anathema, preventively curses all those who are Serbian, but do not fight in the Battle of Kosovo. Although Orthodox Christianity deters laypeople from cursing, because that act expresses the pagan spirit, the folk singer knows that Lazar is wearing the martyr's wreath, and it seemed to him that, as the future saint, he had the right to resort to that ultimate means.¹⁸ In any case, medieval practice shows that the poetically imagined curse was not completely unsubstantiated. If we look at the Serbian rulers' medieval charters, we can see that they contain a threat of a curse to those who violate the provisions (Marjanović Dušanić, 1997, p. 161).¹⁹ The leaders of Serbian rebels reminded their fellow fighters of Lazar's curse, particularly at crucial moments.

¹⁸ "The ruler's curse is not individual affectation, but a ritual act" (Loma, 2002, p. 167).

¹⁹ In the 19th century, Saint Peter of Cetinje also threatened the disobedient and feuding Montenegrin tribes by a curse. In his will, he grants "to eternal damnation and anathema" not only those who dared to "cause confusion and dissent among the people (...) either by writing or acting", but also "his tribe

ARCHETYPAL PATTERNS OF HEROISM AND TREASON

Just as Lazar and Miloš are two positive supporting columns of Kosovo's tradition, according to the archetypal pattern, as an antipode to them, an extremely negative character of a traitor has been formed. It is interesting that the earliest reports about the Battle of Kosovo do not mention treason as the reason for the defeat. For the first time, "although unclearly and more as a premonition", as a possibility, treason is mentioned in the *Life of Prince Lazar*, where the author is reserved because he does not know certainly whether Prince Lazar was betrayed by his own people or it was God's punishment for our sins (Ređep, 1976, p. 176).²⁰ With time, there was an increasing belief that the passive and calculated attitude of some of the participants towards the battle contributed to the Serbian defeat. The interpreter who gave the final torch to Duka's work states not only the possibility of treason, but also mentions for the first time the name of the potential traitor. Duke Vlatko Vlađević allegedly withdrew from the battle and returned to Bosnia, after having heard the news spread throughout the battlefield that Dragoslav Probišćić, "the despot's captain, had rebelled and turned against the Christians" (Mihaljčić, 1989b, pp. 139–140). The editor of Duka's work, however, does not specifically say that such treason actually occurred, stating that the Turks may have invented it and slyly spread the news in order to discourage the Serbian army. Konstantin from Ostrovica, based on what he heard at the Bosnian court, criticizes some for calculating during the battle, for merely watching it instead of taking part in it (Mihailović, 1986, p. 98). Initially only hinted at as a possibility, with time the motif of treason gained huge significance, surfacing from archetypal depths of national consciousness. There is no doubt that the motif of treason was shaped gradually and as late as 1601, in the work by Mauro Orbini, it was associated with the character of Vuk Branković. Although many historians think that Vuk Branković was not a traitor or that even he was the one who played a pronounced role in the battle, that after the Battle of Kosovo je still waged war against the Turks, the very fact that he survived, with the passage of time, opposed the great martyr cult of Prince Lazar and his commitment to the Kingdom of Heaven, seen as a reason for ascribing him the commitment to the earthly kingdom, or treason. If we spoke about the alleged treason on the basis of the documents, it could more easily be attributed to Vlatko Vuković who, according to King Tvrtko, returned to Bosnia with minor losses (Mihaljčić, 1989a, 116).²¹ No matter whether he really left the

and descendants". This insightful bishop threatened by God's punishment to those Montenegrins and inhabitants of the mountains who even thought of abandoning "the protection and trust in our Russia, of the same blood and faith". In case there is a degenerate outcast like that, "may flesh fall off his live body and may every good leave him eternally and for ever" (Saint Peter of Cetinje, 2006, p. 135).

²⁰ The Studenica and Cetinje transcripts of this biography underwent modification, and it is said that "either out of fear or disloyalty, some of them escaped" (Spremić, 1991, p. 128).

²¹ However, Mauro Orbini, who relied on the folk tradition, says that Vlatko Vuković returned to Bosnia with just a few soldiers, while Vuk Branković's troops were almost intact (Orbini, 2016, p. 385). Reacting to the claims of some historians that Vuk Branković was not a traitor, Metropolitan Amfilohije says: "Vuk was a traitor; he took the army behind Goleš Mountain; Vuk Branković should not have left the dead prince and Kosovo duke". According to Metropolitan Amfilohije, Vuk was "a realistic politician of that time". Aware of the phenomenon of autochauvinism among the Serbs,

battle, thus abandoning Prince Lazar, Vuk Branković became the most notorious person in Serbian history. Folk singers cursed him for withdrawing seven thousand heavily armoured knights from the battle, while referring to someone as Vuk Branković was until recently the worst offence to every Serb. In the meantime, anti-covenant Serbs have appeared, who are not ashamed of treason, those of whom not only historical Vuk Branković, but also the mythical one, would definitely be ashamed.²²

Centuries-long readiness of the Serbian people to resist the greatest powers in specific periods, expressed, for example, on 27th March 1941, can be explained only by its being permeated by the Kosovo Covenant. Despite the attempts of changing our consciousness, the Kosovo Covenant is the foundation of our identity even today. As such, it also contains the imperative of liberating the holy Serbian land. There is an account that Princess Milica prepared two huge candles to be lit by the liberator of Kosovo. These two candles are kept in the treasury of the Monastery of Visoki Dečani. When King Aleksandar Karađorđević came to liberated Kosovo, he tried to light them. One of them burnt only a little and was extinguished, while the other was not lit at all. Therefore, the liberator is still being awaited.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Amfilohije, the Metropolitan. (2007). Saint Lazar the Great Martyr. In: R. Nikčević (ed.). *Saint Prince Lazar and The Kosovo Covenant*, 4–6. Cetinje: Svetigora. [In Serbian]
- Andrić, I. (1997). *An Artist and His Work*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- Bogdanović, D. (1999). *The Book About Kosovo*. Beograd: Narodna knjiga. [In Serbian]
- Bojović, B. (1999). *Kingdom and Holiness: Political Philosophy of Medieval Serbia*. Beograd: Službeni list SRJ. [In Serbian]
- Božić, I. (1975). Infidelity of Vuk Branković. In: Božić, I., Đurić, V. (eds.). *About Prince Lazar*, 223–242. Beograd: Filozofski fakultet. [In Serbian]
- Constantine the Philosopher (1989). *The Story of the Letters / Life of Despot Stefan Lazarević*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- Ćirković, S. (2007). *On Historiography and Methodology*. Beograd: Istorijски institut. [In Serbian]
- Dvorniković, V. (2023). *The Soul of the Balkans*. Beograd: Catena mundi. [In Serbian]
- Deretić, I. (2014). Why is Kosovo Tradition True Even Though It is a Myth? In: I. Deretić (ed.). *History of Serbian Philosophy III*, 246–271. Beograd: Euro-Đunti. [In Serbian]

and their increasing readiness to sell their faith for dinner, he says “Vuk was not a man who fully renounced his nation and his people, but he was frightened and was sorry to lose his estate and his power – that is his sin” (Amfilohije, 2007, p. 5).

²² The Kosovo Covenant, being an expression of the New Testament spirit, is not only of national, but also of a universal character. Those in favour of the cult of the *Small-Town Philosophy* should be reminded that their behaviour is actually an expression of the small-town, and not cosmopolitan spirit. Speaking of the Serbian citizenists of the 19th century, those who found the covenant thought foreign, Mihaljčić says that “the people with prevailing small-town, merchant psychology, who are fully directed only towards profit and gains, remained (...) mute and insensitive to the messages of Kosovo’s tradition which had been built for centuries in the past” (Mihaljčić, 1989b, p. 202).

- Domentijan (1988). *Life of Saint Sava and Life of Saint Simeon*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- Đurić, M. (1988). *The Ethics of Vidovdan*. Niš: Prosveta. [In Serbian]
- Đurić, M. (1997). *Cultural History and Early Philosophical Writings*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Đurić, V. (1987). *Anthology of Folk Heroic Songs*. Beograd: SKZ. [In Serbian]
- Eliade, M. (2004). *Sacred and Profane*. Beograd: Alnari. [In Serbian]
- Jevtić, A. (1992). *Saint Sava and The Kosovo Covenant*. Beograd: SKZ. [In Serbian]
- Justin Čeljiški (2001). *Orthodox Church and Ecumenism / Saint-Sava's Tradition as Life Philosophy*. Beograd: Naslednici Oca Justina. [In Serbian]
- Kašanin, M. (2002). *Serbian Literature in the Middle Ages*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Koprivica, Č. (2020). The Kosovo Covenant as Philosophy of Serbian Historical Existence. In: *Catena mundi: On National Identity of the Serbs*, IV, 908–918. Beograd: Catena mundi. [In Serbian]
- Ković, M. (2023). *History and Tradition*. Beograd: Catena mundi. [In Serbian]
- Loma, A. (2002). *Pre-Kosovo: Slavic and Indo-European Roots of Serbian Epics*. Beograd: Balkanološki institut SANU. [In Serbian]
- Ljubinković, N. (2018). *From the Battle of Kosovo to the Kosovo legend*. Novi Sad: Matica Srpska. [In Serbian]
- Malinowski, B. (1971). *Magic, Science and Religion and other Essays*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- Marjanović Dušanić, S. (1997). *Rulership Ideology of the Nemanjić Dynasty*. Beograd: SKZ. [In Serbian]
- Marković, M. (1976). *The Secret of Kosovo*. Birmingham: Lazarica. [In Serbian]
- Mihailović, K. (1986). *Janissary's Memories or the Turkish Chronicle*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- Mihaljčić, R. (1989a). *Lazar Hrebeljanović: History, Cult, Tradition*. Beograd: BIGZ. [In Serbian]
- Mihaljčić, R. (1989b). *Heroes of the Kosovo Legend*. Beograd: BIGZ. [In Serbian]
- Mišić, Z. (2016). What is Kosovo Determination. In: *Catena mundi: On National Identity of the Serbs*, III, 427–430. Beograd: Catena mundi. [In Serbian]
- Nikolaj (2013). *Kosovo and Vidovdan*. Beograd: Štamparija Makarije. [In Serbian]
- Njegoš, P. P. (1963). *The Mountain Wreath*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- Orbini, M. (2016). *The Kingdom of the Slavs*. Beograd: Geneša klub. [In Serbian]
- Ostrogorsky, G. (1993). *History of the Byzantine State*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- Pavlović, D., Marinković, R. (1975). *From Our Literature of the Feudal Age*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- Pantić, M. (1975). Prince Lazar and the Kosovo Battle in the Old Literature of Dubrovnik and the Bay of Kotor. In: Božić, I., Đurić, V. (eds.). *About Prince Lazar*, 337–408. Beograd: Filozofski fakultet. [In Serbian]
- Popović, M. (2007). *Vidovdan and the Honourable Cross*. Beograd: Biblioteka XX vek. [In Serbian]
- Radojčić, Đ. Sp. (1960). *Anthology of Old Serbian Literature (XI–XIII century)*. Beograd: Nolit. [In Serbian]

- Radović, A. (2010). *The Holy Cross of Christ and The Kosovo Covenant*. Cetinje: Svetigora. [In Serbian]
- Ređep, J. (1976). *The Story of the Kosovo Battle*. Zrenjanin: Centar za kulturu Zrenjanin. [In Serbian]
- Saint Peter of Cetinje. (2006). *Miracle Worker and National Founder*. Cetinje: Svetigora. [In Serbian]
- Saint Sava (2005). *Collected Works*. Beograd: Narodna knjiga. [In Serbian]
- Sekulić, I. (2023). *Cultural Nationalism*. Beograd: Catena mundi. [In Serbian]
- Smith, A. D. (1999). *Myth and Memories of the Nation*. Oxford University Press.
- Smith, A. D. (2008). *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*. Oxford University Press.
- Spremić, M. (1991). Kosovo Battle – The Problem of Betrayal. In: V. Đuretić (ed.). *The Kosovo Battle of 1389 and Its Consequences*, 35–47. Beograd: Balkanološki institut SANU. [In Serbian]
- Šijaković, B. (2011). *Self-reflexion in Context*. Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Šljukić, S. (2011). *Myth as Destiny*. Sremski Karlovci: Kairos. [In Serbian]
- The Holy Scriptures of the Old and New Testament* (2012). Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve. [In Serbian]
- Teodosije (1984). *The Life of Saint Sava*. Beograd: SKZ. [In Serbian]
- Todorović, I. (2015). *Serbian Secret*. Beograd: Neven. [In Serbian]
- Trifunović, Đ. (1968). *Serbian Medieval Writings About Prince Lazar and the Battle of Kosovo*. Kruševac: Bagdala. [In Serbian]
- Vidović, Ž. (2009). *History and Faith*. Beograd: RAOB. [In Serbian]